

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İsmayılzadə Fərid Rövşən oğlu

“Dövlət idarəçiliyində Demokratiyanın təminatı istiqamətləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı **060410 “Dövlət və Bələdiyyə idarəetməsi”**

İxtisaslaşma **“Dövlət strukturlarında menecment”**

Elmi rəhbər:
rəhbəri:

Magistr proqramının

i.e.n. dos. Z.İ.Mirzəyev

i.e.d.,prof. H.S.Həsənov

Kafedra müdiri

i.e.d.prof.K.A.Şahbazov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I FƏSİL. Dövlət idarəçiliyinin nəzəri-metodoloji və praktiki əsasları	
1.1.Dövlət idarəçilik anlayışı, əsasları və dövlətin idarə olunmasında yeri.....	6
1.2.Dövlət idarəçiliyinin funksiyaları, məqsədləri və təşkilati strukturu.....	12
1.3.Dövlət idarəçilik formaları və dövlət idarəçiliyində demokratiyanın mahiyyəti.....	20
II FƏSİL. Demokratiya və demokratik dövlət idarəçiliyinin dünya təcrübəsinin Azərbaycanada tətbiqi imkanları	
2.1.Demokratiyanın mahiyyəti, instrumentləri və dövlət idarəçiliyində demokratiyanın təminatı məsələləri.....	26
2.2.Azərbaycanda hüquqi-demokratik dövlət quruculuğunun keçdiyi inkişaf yolu.....	41
2.3.Azərbaycan demokratiya modelinin dünya demokratiya modelləri ilə müqayisəsi, fərqli və oxşar cəhətləri.....	51
III FƏSİL. Azərbaycanın dövlət idarəçilik mexanizminin təkmilləşdirilməsi və demokratiyanın təminat istiqamətləri	
3.1.Azərbaycanın dövlət idarəçilik mexanizminin mövcud vəziyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi yolları.....	55
3.2.Demokratik dövlət idarəçiliyinin dünya təcrübəsindən Azərbaycanda istifadə imkanlarının təhlili.....	64
3.3. Azərbaycanda demokratik idarəçilik problemləri və həlli istiqamətləri.....	69
NƏTİCƏ.....	77
ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.....	81
PEZİOME	
SUMMARY	

Giriş

Mövzunun aktuallığı. “Dövlət idarəçiliyində demokratiyanın təminat istiqamətləri” adlı dissertasiya işinin aktuallığı müasir dövrdə demokratiyanın dövlət idarəçiliyində alternativsiz bir vasitə olması və bunun əsrlər boyu uğurlu şəkildə təcrübədən keçməsi ilə əlaqədardır. Demokratik idarəçilik dövlətlərin iqtisadi inkişafı, insanların rifah səviyyəsinin yüksəlməsi və beynəlxalq münasibətlərin əsas problemlərindən biri olan sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında çox mühüm rol oynamaqdadır. Bu səbəbdən despotik və avtokratik idarəçiliyə qarşı demokratik-liberal dəyərlərin dünyada güclü şəkildə təbliğ olunması, yayılması və tətbiqi müasir demokratiyalar üçün əhəmiyyət məsələlərdəndir. Bu baxımdan dövlət idarəçiliyində demokratiyanın təminat məsələlərinin və problemlərinin araşdırılması və dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi Azərbaycan perspektivindən aktuallığa malikdir. Qeyd edilən aktuallığı nəzərə alaraq, bu dissertasiya işində ilk növbədə dövlət idarəçiliyinin nəzəri-metodoloji aspektləri və demokratiyanın mahiyyəti-prinsipləri araşdırılmış, daha sonra isə demokratik dövlət idarəçiliyində dünya təcrübəsinə nəzər yetirilərək, həmin təcrübədən Azərbaycanda istifadə imkanları təhlil edilmiş, habelə Azərbaycanda demokratik idarəçilik problemləri və həlli istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiya işində tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda dövlət idarəçiliyində demokratiyanın təminat istiqamətlərinin araşdırılmasıdır. Tədqiqat bir sıra başqa məqsədlər də nəzərdə tutur: demokratiyanın nəzəri tərəflərinin, prinsiplərinin, mahiyyətinin, habelə dünyada və Azərbaycanda keçdiyi inkişaf mərhələlərinin analiz edilməsi; Azərbaycanda demokratik dövlət idarəçiliyinin dünya təcrübəsi ilə müqayisəsi; dövlət idarəçiliyində demokratiyanın tətbiq imkanlarının və potensialının qiymətləndirilməsi; Azərbaycanın dövlət idarəçilik mexanizminin mövcud vəziyyətinin və təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması; o cümlədən, Azərbaycanda demokratik idarəçilik problemlərinin müəyyən olunması və müvafiq həll yollarının araşdırılması; Azərbaycanda idarəçilik problemlərin həllində demokratiyanın rolu və gələcək inkişaf dinamikasının analizi.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Bu elmi-tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət idarəçiliyində demokratiyanın təminat məsələləri və Azərbaycanda demokratik idarəçilik məsələləri ilə bağlı elmi araşdırmalar demək olar ki, xeyli məhduddur yaxud bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar qənaətbəxş səviyyədə deyil. Bu səbəbdən qeyd edilən məsələlərin araşdırılması və əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilərək müvafiq təkliflərin verilməsi elmi ədəbiyyat və praktik baxımdan xeyli əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Dövlət idarəçiliyində demokratiyanın təminatı məsələləri, habelə Azərbaycanda hüquqi-demokratik dövlət quruculuğunun keçdiyi inkişaf yolu və Azərbaycan demokratiya modelinin dünya demokratiya modelləri ilə müqayisəsi, fərqli və oxşar cəhətləri tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti Azərbaycanın dövlət idarəçilik mexanizminin mövcud vəziyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılmasıdır. Həmçinin, demokratik idarəçilikdə dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiq imkanları, habelə Azərbaycanın demokratik idarəçilik problemləri və bu problemlərin həll edilməsinin gələcək istiqamətləri tədqiqat işinin daxilində nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin tərkibinə giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısı daxildir. Dissertasiya işinin ədəbiyyat siyahısında əsasən demokratik idarəçilik məsələlərinin araşdırıldığı Azərbaycan, ingilis və türk dillərində elmi məqalələr, hesabatlar, kitablar, o cümlədən müxtəlif internet resursları öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Dövlət idarəçiliyinin nəzəri-metodoloji və praktiki əsasları” adlanır. Bu fəsil dövlət idarəçiliyinin mahiyyəti və onun elmi-nəzəri əsaslarının dəyərləndirilməsi ilə başlayır. Burada həmçinin dövlət idarəçiliyinin nəzəri əsasları və demokratiya ilə qarşılıqlı münasibətləri, o cümlədən dövlət idarəçiliyinin funksiyaları, məqsədləri və təşkilati strukturu tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “Demokratiya və demokratik dövlət idarəçiliyinin dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları” adlanır. Bu fəsildə

demokratiyanın mahiyyəti və institutları, Azərbaycanın keçdiyi hüquqi-demokratik inkişaf yolunun tarixi araşdırılmış, habelə Azərbaycan demokratiya modelinin dünya demokratiya modelləri ilə müqayisəsi, fərqli və oxşar cəhətləri analiz edilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəsli “Azərbaycanın dövlət idarəçilik mexanizminin təkmiləşdirilməsi və demokratiyanın təminat istiqamətləri” adlanır. Bu fəsildə Azərbaycanda demokratik idarəçilik məsələləri Azərbaycanın dövlət idarəçilik mexanizminin mövcud vəziyyətinin təhlili və təkmiləşdirilməsi yolları, demokratik dövlət idarəçiliyinin dünya təcrübəsindən Azərbaycanda istifadə imkanlarının təhlili, Azərbaycanda demokratik idarəçilik problemləri və həlli istiqamətləri altbaşlıqları altında analiz edilmişdir.

Dissertasiya işi nəticə ilə tamamlanır. Bu hissədə hər üç fəsildən əldə edilən məlumatların ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirmə və analizi nəticəsində tədqiqatın məqsədlərinə uyğun nəticə və təkliflər öz əksini tapmışdır.

I FƏSİL. Dövlət idarəçiliyinin nəzəri-metodoloji və praktiki əsasları

1.1. Dövlət idarəçilik anlayışı, əsasları və dövlətin idarə olunmasında yeri

Akademik bir sahə kimi analiz etdikdə, idarəetmə bir proses olaraq düşünülməlidir. Praktikada idarəçilər idarəetmə prosesi zamanı - təşkilatdan-təşkilata az-çox dəyişikliklər olsa belə - adətən bu dörd vəzifəni yerinə yetirirlər: planlama, təşkilatlandırma, rəhbərlik, nəzarət.

Planlama. Təşkilatın təyin olunan məqsədlərini reallaşdırmaq üçün lazımlı olan vasitələrin müəyyən olunması plan anlayışını ortaya çıxarır. Planlar qısa və uzun müddətli məqsədlərə bağlı olaraq qurulur. Müddəti nə qədər olursa olsun, bir təşkilatın planları məqsədlərin hansı ölçüdə reallaşa biləcəyini təyin etmək üçün əsas təşkil etməkdədir.

Təşkilatlandırma. Qurulan planların tətbiq oluna bilməsi üçün idarəçilər təşkilati quruluşu müəyyən etmək məcburiyyətindədir. Təşkilatın reallaşdıracağı məqsədlərə uyğun olaraq təşkilatlanma müxtəlif formalarda ortaya çıxmaqdadır. Yaxşı bir təşkilatlanma planların müvəffəqiyyətli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir.

Rəhbərlik. Rəhbərliyin müəyyən olunan təşkilat məqsədləri və planları istiqamətində təşkilatı və təşkilat üzvlərini idarəetməsi lazımdır. İdarəçilik vəzifəsi bir təşkilatın insan elementi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan təşkilat üzvlərinin yaxşı bir rəhbərlik və rabitə qəlibi altında təşkilat məqsədləri istiqamətində motivlənmələri və bu iş üçün şirinləşdirilmələri lazımdır.

Nəzarət (yoxlama). Rəhbərlik təşkilatın məqsədlərini reallaşdırma bilmək üçün müəyyən müvəffəqiyyət ölçüləri müəyyən edir. Təşkilatın gözlənilən müvəffəqiyyət ölçülərinə nə qədər çatdığını təyin etmək üçün bu ölçülərlə görülən işlərin müqayisəsi aparılmaqdadır. Bu iş idarəçinin nəzarət (yoxlama) vəzifəsini meydana gətirir. Yoxlama-nəzarət nəticəsində lazımlı düzəlişlər yerinə yetirilir [32:4].

Rəhbərliyin müəyyən başlıca funksiyalarına bağlı olaraq idarəetmə prosesini müəyyən etdikdən sonra idarəetməyə geniş olaraq belə tərif verə bilərik: idarəetmə təşkilatın məqsədlərini reallaşdırmaq üçün planlama, təşkilatlandırma, idarəçilik və yoxlama prosesləri vasitəsilə bütün resursların koordinasiyasıdır. Bu baxımdan idarəetmənin yalnız xüsusi təşkilatlar yaxud dövlət təşkilatları içində deyil, müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün çoxluq-qrup səyi göstərilən hər yerdə mövcud olduğunu deyə bilərik. Başqa sözlə idarəetmə universaldır.

İdarəetmə prosesi təşkilati bir sistem daxilində meydana gəlir. Hər növ təşkilat böyük sosio-iqtisadi sistemin bir parçasıdır. İdarəetmə prosesinin yuxarıda saydığımız dörd funksiyası da bir sistem kimi düşünülə bilər, bunların hər biri də ayrı bir alt sistem meydana gətirirlər. Bunlar bir-birləriylə əlaqəlidir: idarəedici funksiyaların hər birinin təsirli ola bilməsi o biri üç funksiyanın reallaşdırılmasına bağlıdır. Məsələn planlamanın müvəffəqiyyətli icra edilməsi üçün təşkilatlanma, rəhbərlik və yoxlama-nəzarət işlərinin yaxşı icra edilməsi lazımdır.

Beləliklə, idarəetmə öz tamlığını, strukturunun bütövlüyünü saxlayan fərqli təbiətli sistemlərin özəlliyidir və bunun vasitəsi ilə qarşıda duran məqsədə nail olunur. İdarəetmə anlayışının mahiyyətini araşdırsaq, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, o həm də elə obyektlərə yönəlir ki, onlar hakimiyyətin subyektləri tərəfindən idarə olunur [10 :13].

İdarəetməni həm də ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətin məqsədlərinə çatmaq üçün vasitələr və hərəkətlər məcmuəsi kimi xarakterizə etmək olar. Başqa sözlə, ictimai fəaliyyətin məqsədyönlü şəkildə təşkil olunması üçün idarəetməyə ehtiyac duyulur. Sosial fəaliyyətin istənilən sahəsinin iştirakçılarının birgə fəaliyyətlərinin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün idarəetmə çox mühüm alətdir.

İdarəetmə anlayışı barədə ümumi məlumat verdikdən sonra, artıq dövlət idarəetməsi anlayışı barədə danışa bilərik. Lakin əvvəlcə dövlət anlayışını qısa şəkildə də olsa aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır.

“Dövlət” struktur təşkilat olub bu aparat çərçivəsində hökmlü fəaliyyəti həyata

keçirən orqandır. Dövlət aparatı isə dövlət orqanları sistemindən və onun ştatlı işçilərindən təşkil olunur.

Klassik yanaşmalara baxsaq, Aristotələ görə dövlət insanları barişdıran alət, Tomas Hobbsa (1588-1679) görə isə insan fəaliyyətinin məhsuludur və öz “təbii vəziyyət”indən “ictimai müqavilə” əsasında formalaşmışdır. Bu nəzəriyyə dövləti insanlar arasında müqavilənin məhsulu kimi qiymətləndirir. İngilis filosofu Con Lokk (1632-1704) hesab edirdi ki, müqavilə əsasında yaranmış dövlətin başlıca vəzifələri "təbii hüquqa" əməl edilməsi, vətəndaşların şəxsi azadlıqlarının və xüsusi mülkiyyətlərinin qorunması olmalıdır. Lokka görə, dövlət hakimiyyətinin legitimliyini məhz vətəndaşlardan alır.

Müasir dövlətşünaslıqda dövlət anlayışına dörd əsas yanaşma göstərmək olar: teoloji, klassik, hüquqi, sosioloji. Teoloji yanaşma orta əsrlərdə meydana gəlmişdir. Burada əsas fikir dövlətin Allah tərəfindən yaradılması və idarə edilməsinə yönəldilir. Klassik yanaşmanın nümayəndələri dövlətə üç əsas elementin birgə əlaqəsi kimi baxılır: hakimiyyət, ərazi və əhali [9:8].

Dövlət - məcburiyyətin xüsusi aparatına malik olan hakim sinifin (sosial qrup, sinfi güclərin bloku, bütün xalq) ictimai, siyasi hakimiyyətinin xüsusi təşkilatı kimi müəyyən etmək olar. Hansı ki, cəmiyyəti təqdim edərək idarə edir və onun inteqrasiyasını təmin edir. O obyektivdir, özünə görə mövcud xüsusiyyətləri var və qarşı tərəflə əlaqəni formalaşdırır, təsirləri reallaşdırır və başqa bu təsirlər qəbul edir, onlara davranışlarına adekvat reaksiya verir, idarəetmə üçün lazım olan hadisələri prinsiplərinə uyğun olaraq öz davranışı və fəaliyyəti kimi qurur [9:12].

Hüquqi yanaşmanın tərəfdarları dövlətə hər şeydən əvvəl hüquq münasibətləri sistemi yaxud xüsusi normativ vahid olaraq yanaşırlar. Onlara görə, dövlət hüquqi subyekt kimi çıxış edə bilər.

Sxem 1.1

Dövlətin mahiyyətini təyin edən üç başlıca element aşağıdakılardır [9:12].

Bunlara əsasən dövlət müəyyən ərazidə bütün ölkə əhalisini birləşdirən siyasi hakimiyyət təşkilatıdır.

Sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlərin idarə edilməsi dövlətin vacib funksiyalarından biridir. Bu baxımdan dövlət idarəçiliyi ilk növbədə dövlətin məqsədlərini reallaşdırma biləcək şəkildə insanların və vasitələrin təşkilatlanması və rəhbərliyi deməkdir. Başqa sözlə, dövlət idarəçiliyi əməkdaşlığa əsaslanan insan səylərinin böyük ölçüdə rasionallıq tələb edən bir növüdür.

Dövlət idarəetməsini dövlət fəaliyyətinin yerinə yetirilməsində tətbiq olunan rəhbərlik sənəti və elmi olaraq da tərif edə bilərik. Tərifdən hərəkət etdikdə, dövlət idarəçiliyinin həm intellektual bir sahə, həm də fəaliyyət-idarəetmə hadisəsi olduğunu qəbul etmək lazımdır.

Dövlət idarəetmə nəzəriyyəsinin predmetini dövlət və hakimiyyət, siyasət və iqtisadiyyat, idarəetmə və hüququn qarşılıqlı vəhdətindən ibarətdir. Məhz bu səbəbdən dövlət idarəetmə nəzəriyyəsinə siyasət, hüquq, iqtisadiyyat və.s. sahələrlə əlaqəli disiplinlərarası bir elm sahəsi kimi şərh etmək doğrudur və o insan cəmiyyətinin müxtəlif aspektlərini öyrənən ictimai elmlər sahəsinə daxildir. O

cümlədən bu nəzəriyyəni siyasət və hüquq sahələrinin kəsişmə yerinə də aid etmək mümkündür.

Başqa cür desək, dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi dövlətin mahiyyətini, ictimai funksiyalarını, tiplərini, dövlət idarəçiliyinin təşkil edilməsini, institusional quruluşunu, onun təminatı məsələlərini, dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması problemlərini öyrənir. Bu elm sahəsi dövlətin cəmiyyətin idarə olunmasında yeri və rolu; dövlət idarəçiliyinin məqsədi və funksiyaları; dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi; dövlət idarəetmə quruluşları və prinsipləri; siyasi idarəçiliyin normativ-hüquqi bazası, informasiya və maliyyə təminatı, insan resursları, demokratiyanın təminat məsələləri, dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması və s. ilə maraqlanır [37].

Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinə metodoloji yanaşmalar üç əsas tələbi nəzərdə tutur:

1) Dövlətə sosial bir sistem kimi, onun idarəetmə işinə isə sosial idarəetmənin növlərindən biri kimi yanaşmaq;

2) Dövlət idarəetmə anlayışını obyektləşdirilmiş faydalı (düşünülmüş) fəaliyyət kimi başa düşmək, başqa cür, siyasi-sosial gerçəkliyin, siyasi-hüquqi aktların, təşkilati-idarəetmə strukturlarının, mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanları ilə ictimai biliklər və partiyalar arasında idarəetmə əlaqələrinin müxtəlif formalarının olduğunu qəbul etmək;

3) Dövlət idarəetməsinin nəzəri analizində konkret tarixi yanasma prinsipini nəzərdə saxlamaqla qurmaq [9:10].

Ədəbiyyatda dövlət idarəetməsini əsasən iki metodla müəyyən edirlər: neqativ və pozitiv metod. Neqativ metod hesab edir ki, dövlət idarəetmə subyektlərinin fəaliyyətinə qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti daxil deyildir. Pozitiv metoda görə isə, idarəetmə fəaliyyətini müəyyən həddə qanunverici hakimiyyətlə məhkəmə hakimiyyəti həyata keçirir. Dövlət idarəçiliyinə iqtisadi, siyasi və inzibati hakimiyyətin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi də yanaşılır. Bu zaman dövlət idarəçiliyi bütün səviyyələrdə həyata keçirilir.

Dövlət idarəçiliyi gücə əsaslanır və insanların ictimai həyatının təşkili, qorunması və davamlılığının təmin edilməsi yaxud yenidən təşkil edilməsi üçün praktiki, təşkilati və tənzimləyici qarşılıqlı təsirləri ehtiva edir. Dövlət idarəçiliyinin bu tərifinin ən əhəmiyyətli üstünlüyü sistemin bütövlükdə üç başlıca aspektini nəzərə almasıdır:

- 1) Dövlət mütəmadi mütəşəkkil təşkilatdır;
- 2) İnsanların sosial həyat idarəçiliyinin təsirlərinə məruz qalması və bunu qarşılıqlı şəkildə qəbul etməsi;
- 3) Qarşılıqlı idarəetmə təsirinin dövlət ilə solum arasında aktiv qarşılıqlı münasibət meydana gətirməsi.

Dövlət idarəçiliyi onu başqa idarəçilik formalarından fərqləndirən üç başlıca spesifik xüsusiyyətə malikdir. Bu xüsusiyyətlərdən birincisi odur ki, ictimai münasibətlərin idarəedilməsində dövlətin məqsədyönlü, təşkilati və tənzimləyici təsiri müəyyənədicə xarakterə malikdir. Dövlət təsirinin müəyyənədicə xarakteri onun hakimiyyət gücü ilə şərtlənir və dövlət hakimiyyəti vasitəsilə, dövlətin normativ-hüquqi aktları, qanunları ilə gücləndirilir və icrası təmin edilir. Dövlətin müəyyənədicə təsiri təkcə çağırış, arzu mövqeyi deyil, bu dövlətin hakimiyyət qüvvəsinə dayanan və qanunçuluğa əsaslanan mövqeyidir və mütləq şəkildə icra olunmalıdır [37].

Dövlət idarəçiliyinin ikinci əhəmiyyətli xüsusiyyəti genişliyi və ümumi mənada cəmiyyətə yayılması və aid edilməsi, bəzən dövlətin sərhədlərindən kənara çıxması, dövlətin yürütdüyü beynəlxalq siyasət çərçivəsində digər ölkələri də əhatə etməsidir. Lakin bu genişlik o demək deyil ki, dövlətin fərdlərin bütün fəaliyyət və hərəkətlərinə nəzarət etməli yaxud qarışmalı, bütün insanlararası münasibətləri istiqamətləndirməlidir. Dövlətlə cəmiyyət arasında normal münasibətlərin olduğu ölkələrdə insanlar böyük ölçüdə öz konstitutsion hüquq və azadlıqlarından yararlanlandığı halda, totalitar siyasi rejimlərin hakim olduğu ölkələrdə də isə dövlət cəmiyyətin bütün sahələri üzərində total nəzarət və idarəetmə funksiyasına sahibdir.

Dövlət idarəçiliyinin üçüncü əhəmiyyətli xüsusiyyəti onun sistematik

xarakteridir. Dövlət daxili komponentlərinə və funksiyalarına görə çox kompleks bir administrativ-siyasi təşkilatdır və idarəedici kimi hərəkət edərkən öz idarəçiliyinə sistemlik xarakter verir. Sistemliklik digər idarəçilik formaları ilə müqayisədə dövlət idarəçiliyi üçün həyati əhəmiyyət daşımaqdadır. Bunsuz o ya mövcud ola bilməz, yaxud öz formal xarakteri ilə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə çata bilməz.

Dövlət idarəçilik sistemi çox mürəkkəb quruluşu ilə özündə milyonlarla insan resursunu, maliyyə və informasiya resurslarını, çoxsaylı orqan və təşkilat strukturlarını və.s. birləşdirir. Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi üçün bu elementlərin fəaliyyətinin sistemli şəkildə təşkil edilməsi və onların arasında zəruri razılaşdırma, koordinasiya, subordinasiya, müəyyən məqsədyönlülüyün mövcud olması vacibdir.

1.2. Dövlət idarəçiliyinin funksiyaları, məqsədləri və təşkilati strukturu

Dövlətin funksiyaları və dövlət idarəçiliyinin funksiyaları – bir-biri ilə yaxın aylaşlar olsa da, eyni anlayışlar deyil. Hər iki anlayışın ortaq xüsusiyyəti odur ki, onlar hakimiyyət rəhbərinin təsiri altındadır. Ümumilikdə götürdükdə isə, həmin funksiyalar mühüm sosial və dövlət məsələlərinin həllinə yönəlmişdir.

Xüsusi ictimai təşkilat və cəmiyyətin daxili inkişaf məhsulu olaraq dövlət idarəetməsi funksiyaları daxili və xarici funksiyalara, habelə ölkənin xarici təhlükələrdən müdafiəsinə ayrılır.

1. Daxili funksiya - bu ölkənin daxilində dövlət fəaliyyətinin əsas istiqaməti olmaqla, dövlətin özünəməxsus daxili siyasətini təzahür etdirir. Buraya aiddir: nizamlayıcı və qoruyucu funksiya.

Qoruyucu funksiyaların icrası bütün hüquqla nizamlanan və maddiləşmiş ictimai münasibətlərin təmini və müdafiəsi üzrə dövlətin fəaliyyətini nəzərdə saxlayır:

a) vətəndaşların hüquq qaydalarına və qanunçuluğa riayət etməsi, azadlıq və

hüquqlarının müdafiəsi;

b) ətraf aləmin mühafizəsi;

c) bütün növ mülkiyyət formalarını bərabər olaraq müdafiə etmək və s. [38].

Dövlət idarəetməsinin nizamlayıcı funksiyalarına bunlar daxildir: iqtisadi, sosial funksiyalar, vergilərin yığılması və vergi qoyma və s.

İqtisadi funksiya kimi dövlətin aşağıdakı müddəaları xarakterizə edilir:

b) dövlət təşkilat və müəssisələrinin idarə edilməsi;

a) iqtisadi siyasətin işlənərək hazırlanmasına;

ç) dövlətin xarici - iqtisadi münasibətlərinin nizama salınması.

c) bazarın hüquqi əsaslarının və qiymət siyasətinin müəyyənləşdirilməsi;

Məşhur amerika iqtisadçıları K.R.Makkonell və S.L.Bryu dövlətin əsas iqtisadi funksiyalarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir [11:16]:

1. Bazar sisteminin səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradan ictimai mühitin və hüquqi bazanın təmin edilməsi.

2. Rəqabətin müdafiəsi.

3. Gəlir və sərvətlərin yenidən bölgüsü.

4. Milli məhsulun quruluşunu dəyişmək məqsədi ilə ehtiyatların bölgüsünü təkmilləşdirmək.

5. İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi.

Dövlət öz iqtisadi funksiyaların həyata keçirmək üçün ilk növbədə güclü hüquqi baza yaratmaq məcburiyyətindədir. Bu istiqamətdə makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq, işsizlik və inflyasiyanın səviyyəsini optimallaşdırmaq, əhəlinin sosial müdafiəsi və rifahı, ədalətli və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistem, iqtisadi artıma nail olmaq, mülki və bazar inhisarçılığının qarşısını almaq, normal tənzimlənən və sabit maliyyə-kredit və vergi sistemi, xarici iqtisadi əlaqələrin yaxşı təşkili, ətraf mühitin mühafizəsi və.s. düzgün iqtisadi siyasətin işlənilməsi və tətbiqindən asılıdır.

Dövlətin sosial funksiyasına vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi və təminatını əhatə edir. Dövlətin sosial istiqamətdə yerinə yetirdiyi funksiya ilk növbədə vətəndaşların təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, sosial təminatı və

s. sahələrdə işlərin aparılmasında özünü göstərir.

Vergilərin yığılması və vergi qoyma - dövlətin vacib funksiyası hesab edilir. Bu onunla bağlıdır ki, dövlət büdcəsi ayrı-ayrı rüsumlardan, vergilərdən, yığımlardan və digər məcburi ödənişlərdən təşkil edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə müvafiq olaraq hər bir şəxs qanunla müəyyən edilmiş miqdarda rüsum və vergilər ödəməlidir.

Dövlətin xarici funksiyası beynəlxalq fəaliyyətinin əsas istiqamətini formalaşdırır. Bütün dünya dövlətləri ilə faydalı beynəlxalq əməkdaşlıq və ölkənin xarici hücumlardan qorunması bu funksiyaya daxildir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq öz növbəsində iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir:

a) xarici siyasi fəaliyyət;

b) humanitar sahədə, təbiətin mühafizəsi və digər sahələrdə beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət və əməkdaşlıq.

Dövlətin iqtisadi, sosial və digər daxili funksiyaları ilə əlaqəli olan digər bir funksiya ölkə təhlükəsizliyi və xarici hücumlardan qorunması funksiyasıdır. Bu funksiya ölkənin müdafiə qabiliyyətinin lazımi səviyyədə saxlanması, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin pozulmazlığına beynəlxalq hüquqla verilən təminatla tənzimlənir.

Ümumilikdə götürdükdə isə, dövlət idarəetməsinin daxili və xarici funksiyaları qarşılıqlı əlaqəlidir və bir-birini şərtləndirir.

Ölkədə demokratik dövlət quruculuğu hər şeydən öncə dövlət idarəçiliyinin məqsədinin müəyyən edilməsi mexanizmlərinin dəyişməsinə, idarəetmənin bu yarım sistemə obyektiv şəraitdən yaranmış, səmərəli və əsaslandırılmış xarakter verməyi nəzərə alır. Dövlət idarəetməsi qarşısında duran məqsədin bir yandan bütün cəmiyyətə aid olması, başqa yandan dövlət hakimiyyətinə istinadla yanaşması, onun müəyyənləşdirilməsini xüsusilə çətinləşdirir. Onun müəyyən edilməsi zəngin təcrübə və bilik tələb edən mürəkkəb bir intellektual prosesə dönüşür.

Dövlət idarəçiliyinin qarşısında duran məqsədlər ən azı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Dövlət idarəetməsinin məqsədinin yaranması və formalaşması ictimai mənbəyə sahib olmalıdır. Qeyd etmək vacibdir ki “dövlət idarəetməsinin məqsədinin yuxarılara aydın olmasını, yuxarılar tərəfindən görünməsini” iddia edən indiyə qədər müəyyən olan stereotiplərdən fərqlənərək dövlət idarəetməsinin məqsədi aşağıdan yaranmalı, eyni dövətdə birləşən insanların mənafeyindən və tələbatından qabarmalıdır. Bunun səbəbi bəllidir. Hər bir normal hesab edilən dövlətin məqsədləri və mahiyyəti ərazisində məskunlaşmış xalqın mənəvi və maddi inkişafına imkan yaratmaqdır. Bununla da, cəmiyyətin iç vəziyyəti və onun üçün aktual olan problemlərin həll edilməsi dövlət idarəetməsinin məqsədlərinin meydana gəlməsinin və formaya düşməsinin əsas mənbəyi olmalıdır;

- Dövlət idarəetməsinin məqsədi əsaslandırılmış və aydın olmalıdır. Ona görə aydın olmalıdır ki, onu həm əhali? həm də idarəedənlər başa düşə bilsin. Əsaslandırılmış olmalıdır. Ona görə ki, inandırıcı olsun və onun icrasına marağı olanları cəlb edə bilsin;
- Dövlət idarəetməsinin məqsədi mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, problemlərin müəyyən edilməsi və əldə olunmuşların qiymətləndirilməsi üzərində təşkil edilməlidir. Məqsədi müəyyən etməkdən ötrü cəmiyyətin daxilində və ətrafında formalaşan obyektiv imkanları-atmosferi öyrənmək, subyektiv amillərin qüvvəsini və imkanını, dövlət idarəetməsinin mövcud potensialını dolğun qiymətləndirmək, hər bir idarə edilən obyektin idarəçilik təsirinə tələbi – zərurəti müəyyənəlməkdə vacibdir. Ümumilikdə, dövlət idarəçiliyinin məqsədi obyektiv olmalı, mövcud olan subyektiv və obyektiv amillərin təhlilindən ortaya çıxmış obyektiv məqsəd kimi müəyyənəlməlidir;
- Dövlət idarəetməsinin məqsədi açıq və nisbi xarakterə sahib olmalıdır. Bu onunla bağlıdır ki, məqsəd daim insan fəaliyyətinin gələcəkdə göstərəcəyi son nəticəni zənn edir. Ancaq, gələcəyi tam aydınlığı ilə görməyin az qala mümkünsüz olması da bəllidir. Bu səbəblə məqsədlər nisbi xarakter daşıyır, şəraitdən asılı olaraq təkmilləşə, dəyişə bilər. Məqsəd açıq olmaqla, gələcəyə tərəf istiqamətlənməli, gələcəyi görməlidir. Bu da öz mənasını planlaşdırma, proqramlaşdırma və proqnozlaşdırma

tapır;

- Dövlət idarə etməsinin bütün məqsədləri ierarxiya şəklində olmalıdır. Sözsüz ki, cəmiyyət üçün, habelə dövlət idarəetməsi üçün əsas məsələ insanların azad, yaradıcı və sakit həyat fəaliyyətindən ötrü şərait qurmaq, yaradılmış bu şəraiti yaxşılaşdırmaq və qoruyub saxlamaqdır. Dövlət idarəetməsinin məqsədləri cəmiyyət, dövlət və şəxsiyyət arasında faydalı qarşılıqlı münasibətin qurulmasına əlverişli şərait yaratmaqdır.

Yaranma məzmununa, ardıcılığına və mənbələrinə görə dövlət idarə etməsinin məqsədlərini aşağıda qeyd olunan strukturlara ayırmaq mümkündür:

- İctimai-siyasi - tam, cəmiyyətin kompleks, əmin - amanlıq və tarazlaşdırılmış şəraitində keyfiyyətli inkişafını əhatələyən məqsədlər;
- Sosial - insanların sosial həyatının səviyyəsinə və vəziyyətinə dövlətin təsir imkanlarını əks etdirən məqsədlər;
- Mənəvi-psixoloji - bir yandan cəmiyyətin rəhbər tutduğu mənəvi dəyərlərin başa düşülməsini, başqa bir yandan isə sosial və ictimai-siyasi məqsədləri reallaşdırmaq üçün cəmiyyətin mənəvi potensialının yüksəldilməsini nəzərdə saxlayan məqsədlər;
- İqtisadi - iqtisadi münasibətlər sistemini təcəssüm edən, siyasi - ictimai və digər məqsədlərin həyata keçirilməsini təmin edən məqsədlər;
- İstehsal - yuxarıda qeyd edilən məqsədlərə müvafiq olan və onların reallaşmasına kömək edən, istehsal obyektlərinin qurulmasından ibarət olan məqsədlər;
- Təşkilati - dövlət idarəetməsinin obyekt və subyektlərində təşkilati problemlərin həll edilməsinə istiqamətlənmiş məqsədlər (muvafiq təşkilati və funksional strukturların yaradılması);
- İnformasiya - nəzərdə tutulan məqsədləri zəruri, adekvat və etibarlı informasiya ilə təmin etməyə istiqamətlənmiş məqsədlər və s. [37].

Dövlət idarəçiliyində məqsədyönlülüğün icra edilməsində vacib resurslardan biri demokratiyadır - insanlarrın zadlıq və hüquqlarına əsaslanan özünü təşkilətmənin müəyyən sisteminin formalasmasıdır. Bu uzun illərin xəyalı olsa da, ancaq müstəqillik illərində reallaşdırılmağa başlamışdır. Amma özünü təşkilin həyata

keçirilməsinin forma, vasitə və metodları tədricən təkmilləşdirilməlidir. Demokratiya cəmiyyətin təşkil olunan gücüdür. Dövlət idarəetməsinin məqsədinə maksimal nəticə və az xərc ilə o vaxt çatmaq olar ki, demokratiyanın potensialı praktikada həyata keçirilsin, insanlar dövlət idarəetməsinin məqsədi barəsində məlumatlandırılınsınlar, onun tərəfində dursunlar, dərk etsinlər, onun reallaşdırılmasını istəsinlər və bu yöndə işləmək imkanına sahib olsunlar. Ancaq, bunun üçün insanlar praktiki olaraq görməlidirlər ki, dövlət idarəçiliyinin icrası nəticələri onların tələbatına və mənafeyinə uyğundur.

Dövlət idarəçiliyi məqsədinin müəyyən edilməsi işinin təşkili məqsədin düzgün müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi bir nömrəli ehtiyat mənbəyidir. Doğru təşkilətmə məqsədin dolğun və dəqiq müəyyənləşdirilməsinə zəmanət verir və işlənilib hazırlanmasını asanlaşdırır.

Vəzifə, məqsəd, və onların həyata keçirilməsi vasitələrinin doğru nisbətə olması, bir-birini tamamlaması məqsədlərin gerçəkliyini, əsaslandırılmış olmasını və reallaşdırılmasını təmin edən vacib şərtlərdir. Məqsəd özlüyündə real, aydın ola, həmçinin kütlə tərəfindən qoruna bilər. Ancaq, onu reallaşdırmaq üçün vəzifələr doğru müəyyənləşdirilib, dövlət idarəetmə orqanlarının arasında düzgün bölüşdürülmədikdə, vəzifələrin icra edilməsi üçün metodlar, vasitələr dəqiq seçilmədikdə o, icra edilə bilməz.

Dövlət bütöv götürüldükdə, dövlət idarəçiliyinin bir subyektidir, ancaq bu o demək deyildir ki, tamamilə onun orqanları, dövlət təşkilatları və müəssisələri idarəetmənin iştirakçılarıdır. Dövlət idarəçiliyinin təşkilati tərkibi müəyyən strukturda insanların güclü, qarşılıqlı münasibətlərini təşkil edir, idarəetmənin subyektinin özünün həyat fəaliyyətinin qorunmasında cəmiyyətlə münasibətdə digər vasitələrlə dövlətin təsirinin həyata keçirilməsini reallaşdırır.

Dövlət idarəçiliyinin təşkilati strukturu sistem təşkil edən elementi kimi dövlət-idarəedən təsirin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar dövlət orqanı çıxış edir. Müxtəliflər xarakterli dövlət orqanları mövcuddur:

1. Funksional - dövlətin funksiyalarının müəyyən hissəsini yerinə yetirən

struktur kimi orqan;

2. Hüquq - müəyyən səriştəsi (səlahiyyətlər toplusu) olan dövlət-hakimiyyət səlahiyyətli qurum kimi;

3. Sosioloji - dövlət idarəçiliyi fəaliyyəti bölməsində məsələlərin icrası edilməsi üçün ictimai əmək bölgüsü cəmiyyətdən seçilən insanların kollektiv dövlət orqanı kimi. Buradan aydındır ki, sosioloji idarəetmə siyasi xarakter daşıyır və onun başlıca məqsədi dövlətin ali orqanları tərəfindən müəyyən edilir.

4. Təşkilati - dövlət aparatının müəyyən struktur elementləri təşkilatının yerinə, hazırki vəziyyətinə baxaraq, onların qarşılıqlı münasibətləri ilə prioritet məsələlərin həllini özündə cəmləşdirir. Bu cür dövlət orqanları daha icra strukturunu özündə birləşdirir [9: 39].

Dövlət orqanı rəsmi təşkil edilmiş hakimiyyət strukturunu təşkil edir. Dövlətin müəyyən funksiyalarının reallaşdırılması üçün hökmlü səlahiyyətlərin bölgüsünə sahib olmalıdır. Bununla bağlı olaraq dövlət orqanını ayırmaq vacibdir, hansı ki, idarəetmə qərarlarını ortaya çıxardan və icra edən, reallaşdıran və yaradanları sosial, mənəvi, maddi xidmətləri və məhsulları ilə təchiz etsin.

İqtisadiyyatın dövlət strukturu çox səviyyəli, çox komponentli və çox funksionallı kompleksləri özündə əks etdirir. Həll edilməli vəzifələrin maliyyələşmə mənbələrindən, xarakterindən asılı olmaqla dövlət bölməsinin strukturunu aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik [4: 590]:

Cədvəl 1.2. Dövlət bölməsinin strukturunu

1	Dövlət mülkiyyətli müəssisələr və ona daxil olan subyektlərin mülkiyyətləri a) dövlət əmlaklı rəsmi müəssisələr b) mərkəzi bank və infrastruktur xarakterli institutlar.
2	Büdcə bölməsi: a) müdafiə b) təhsil, mədəniyyət və incəsənət v) səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminat q) elm və elmi xidmət d) dövlət idarələri (idarəedici orqanlar) e) məhkəmə və hüquq mühafiz orqanları j) mənzil-kommunal təsərrüfatı, qeyri istehsal təyinatlı məişət xidməti.
3	Bələdiyyə müəssisələri.
4	İctimai təşkilatlar.

Bu təsnifatda müəyyən ziddiyyətlər vardır. Belə ki, büdcə bölməsinin müəyyən hissəsi, bələdiyyə müəssisələri kimi də çıxış edə bilər. Dövlət bölməsinin bu qeyd olunan təsnifləşdirilməsi müəyyən maraqları ifadə edir ki, onları da üç qrupa ayırmaq olar.

1. Bütün vətəndaşları əhatə edən dövlət marağı.
2. Müxtəlif birləşmələri, sosial qrupları, müəssisələri əhatə edən korporativ maraqlar.
3. Vətəndaşların fərdi tələbatı (indivud, ev təsərrüfatı, ailə).

Dövlət hakimiyyəti mürəkkəb iyerarxik struktura malikdir. Mürəkkəb quruluşlu obyektlərin tədqiqində əsas çətinliklər isə onların funksional və genetik planda nisbətini müəyyən etməkdir. İdarəetmə dövlət hakimiyyətinin iyerarxik strukturu üzrə bütün səviyyələrdə - piramidanın başından tutmuş ən aşağı ayrı-ayrı iş yerlərinə qədər həyata keçirilir. Dövlət hakimiyyətində qarşılıqlı münasibətlər sxemi aşağı orqanın yuxarı orqana tabeliyini təmin edən yüksək dərəcədə mərkəzləşmənin olmasıdır. İdarəetmə qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərində sərbəst yaranır, prinsipcə eyni xarakterli olur.

İcraçı hakimiyyət orqanları dövlət idarəçiliyi təşkilat strukturunun əsasıdır. Məhz onlar özündə demək olar ki, bütün idarəetmə informasiyasını və dövlət məcburiyyətinin ən əhəmiyyətli vasitələrini toplayırlar. Buna görə dövlət rejimi məhz icra hakimiyyətinin praktik fəaliyyətindən dövlət idarəçiliyinin faktiki istiqaməti asılıdır.

Ənənəvi olaraq dövlət idarəçiliyi obyektinə görə aşağıdakı idarəetmə orqanları fərqləndirirlər [9: 40]:

1. iqtisadi proseslərin idarəetməsi üzrə;
2. ictimai-mədəni proseslərin idarəetməsi üzrə;
3. inzibati-siyasi proseslərin idarəetməsi üzrə.

1.3. Dövlət idarəçilik formaları və dövlət idarəçiliyində demokratiyanın mahiyyəti

Dövlət idarəetmə strukturu ümumilikdə ierarxik pilləli formada olur, strukturun düzülüşü bir-birini bütövləyən funksiyaları icra edən dövlət orqanları sistemində təşkil edilmişdir. Bütün dünyada ölkələrin hamısında dövlət konkret inzibati ərazi hüduqlarında vahid bir funksiya icra edir – idarəçilik. Ölkənin daxilində dövlət orqanlarının, vətəndaşların və cəmiyyət həyatının bütün sferasını müvafiq qanunlar daxilində idarə edir, iqtisadi, siyasi, ictimai, sosial və mədəni münasibətləri tənzim edir. Xarici mühitdə öz dövlətini təmsil edir, dövlətinin əlaqələrini qurur və maraqlarını mühafizə edir. Ancaq ölkələr dövləti idarəetmə formalarının xarakterinə - xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Dünyada hər bir dövlət özünün idarəçilik formasını özünə məxsus meyarlarla, vasitələrlə müəyyənləşdirir və fərqli yollarla həyata keçirir. Dövlət idarəçiliyinin strukturu, təşkili, idarəetmə orqanlarının funksiyaları və statusu, onlar arasındakı münasibətlərin xarakteri də müxtəlif ölkələrdə fərqli olur. İdarəçilik forması ilə dövlət quruluşu və millətlərin həyat tərzi, dünya görüşü arasında dərin bir əlaqə vardır. Məsələn, dövlət idarəçilik forması respublika olan yəni xalqın suverenliyinin hakim olduğu dövlətlərdə demokratiya olmaya bilər [8: 21].

Dünya dövlətlərinin son 2 minillik tarixində daha çox müşahidə edilən dövləti idarəçilik rejimlərini əsas etibarilə iki – respublika və monarxiya formalı idarəçilik qrupuna şamil edirlər. Hər iki qrupa aid olan idarəçilik formaları bir neçə özünə məxsus formada təzahür edir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində istehsalat resurslarından, mülkiyyətin formasından asılı olaraq sözü gedən formalar fərqli formada təzahür etmişdir [8:21].

Monarxiya: Monarxiya bir hökmdarın dövlət başçısı olduğu rəhbərlik formasıdır və bu idarəçilik formasında hakimiyyət formalaşdırılarkən seçkisiz üsullar istifadə edilir. Monarxiyada hökmdar kral, imperator, şah, padşah, şahzadə, əmir, xaqan kimi müxtəlif adlar ala bilər. Monarxiyanı digər idarəçilik formalarından ayıran ən əhəmiyyətli xüsusiyyət, dövlət başçısının bu səlahiyyəti həyatı boyunca əlində saxlamasıdır. Hökmdar öldükdən sonra onun soyundan biri hakimiyyətə gəlir (oğulu, qardaşı və.s.). Əksər monarxiyalarda səlahiyyət ümumiyyətlə atadan oğula keçir. Demokratiyalarda isə dövlət başçısı seçkilə iş başına gəlir.

Monarchie sözü isə yunanca "tək şef" mənasını verən "Monos Archein" sözlərindən törəmişdir. O halda monarxiya, etimoloji olaraq "tək adamın rəhbərliyi" mənasını verməkdədir.

Bir çox ölkədə ictimai və siyasi inkişaf, xüsusilə 18-ci əsrin sonlarında Hökumət adı verilən yeni bir növ monarxiyanın doğulmasına gətirib çıxardı. Bu monarxiya tipində hökmdarın səlahiyyətləri yazılı bir Konstitusiyaya ilə təyin olunmuş və məhdudlaşdırılmışdır. Bu monarxiya ümumiyyətlə "parlamentar"dır və adətən demokratiyaya çox yaxın olur: Kral dövlətin simvolu olaraq qalır, ancaq icra səlahiyyətini hökumətə verir. Hökumət də xalq tərəfindən seçilmiş bir millət məclisinin qərarları ilə uzlaşmaq məcburiyyətindədir. Məsələn, Hollandiya, Danimarka, İngiltərə, Yaponiya, İsveç və Belçikada parlamentar monarxiya hakimdir [42].

Avropada mütləqiyyətçi kraliyyət rejimindən parlamentarizmə keçid İngiltərədə başlamışdır. Cidd siyasi mübarizənin nəticəsində ingilis soylular Kral Yurdsuz Johna 1215-ci ildə Magna Carta (Magna Karta) adı verilən bir fərmanı qəbul

etdirərək, parlament idarəçiliyini qurmuşdurlar.

Sxem 1.2.

Monarxiyanın aşağıdakı növləri vardır:

Mütləq monarxiya - Monarxın səlahiyyətlərinə qanuni formada sərhəd qoyulmur, parlamentsiz idarəetmə aparılır, monarx bütünlükdə hakimiyyəti əlində saxlayır. Məs., Bruney sultanlığı, Butan krallığı, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Svazilend krallığı.

Günümüzdə Avropada mütləq monarxiyalı dövlət mövcud deyildir. Avropa dövlətlərinin arasında ilk dəfə olaraq İngiltərə 1689-uncu ildən mütləq monarxiyadan konstitusiyalı monarxiyaya keçmişdir. Mütləq monarxiya despotizmlə qarışdırılmamalıdır. Monteskyenin qeyd etdiyi kimi “monarxiya tək bir şəxsin, ancaq əvvəlcədən təsbit edilmiş qanunlara əsasən idarə etdiyi bir hökumətdir”. Lakin, halbuki despotizmdə qanun və qaydalara əməl etməyənlər hər şeyi öz iradəsi ilə həll edir.

Dualist monarxiya – Qanunverici hakimiyyət prinsipə təbəələr və yaxud əgər ki, seçki hüquqi senzlidirsə, onların bir hissəsi tərəfindən seçilən parlamente aiddir. İcraedici hakimiyyət onu dolayı yolla yaxud da özünün təyin etdiyi hökumətin

köməyilə həyata keçirə biləcək monarxa məxsusdur. Məhkəmə hakimiyyəti də monarxa məxsusdur, ancaq o, müəyyən səviyyədə azad ola bilər.

Bu növ idarəçilik formasında hakimiyyətin bölgüsü əsasən “yarımçıq” olur. Dualist monarxiyada qanunların parlament tərəfindən qəbul olunmasına baxmayaraq, monarx mütləq veto hüququna sahibdir, belə ki o, təsdiqləməzsə, qanun qüvvəyə minmir. Bundan başqa monarx, hətta qanundan yüksək qüvvəyə malik fəvqəladə fərmanlar verə, habelə, faktiki olaraq isə dualist monarxiyanı mütləq monarxiya ilə əvəz edərək, parlamenti buraxa bilər. Məs., İordaniyada 1974-cü ildə parlament buraxıldıqdan sonra sonrakı parlament seçkiləri 1989-cu ildə baş tutmuşdur. Əgər hökumət varsa, o, öz fəaliyyətinə görə parlament önündə deyil, təkcə monarx qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Teokratik monarxiya – Dini xadimlər tərəfindən idarə edilir.

Mütləq monarxiya əsas etibarilə Asiya regionunda saxlanılmaqdadır - Oman, Qatar, Səudiyyə Ərəbistanı.

Konstitusiyalı (məhdudlaşdırılmış) monarxiya – monarxın hakimiyyətini qanunlar və konstitusiya ilə müəyyən qədər məhdudlaşdırılmış idarəetmənin bir formasıdır. Bu monarxiyada icraedici hakimiyyət hökumətə, gerçək qanunverici hakimiyyət isə parlamentə məxsusdur. Bu idarəçilik formasına bəzən “parlamentli monarxiya” da deyilir.

Konstitusiyalı monarxiyaya sahib dövlətlər: Avstraliya, Aruba, Lixtenşteyn, Barbados, Belçika, Danimarka, Böyük Britaniya, Monako, Butan, İordaniya, Lüksemburq, İspaniya, İsveç, Lesoto, Kanada, Niderland, Norveç, Tailand, Yaponiya, Küveyt, Mərakeş, Yeni Zelandiya, Kamboca, Malayziya.

2011-ci ildə dünyanın siyasi xəritəsində 44 monarxiyalı dövlət var idi: 14-ü Asiyada, 3-ü Afrikada, 12-i Avropada, 1-i Okeaniyada. Onların içində bir imperiya, hersoqluqlar, sultanlıqlar, knyazlıqlar, krallıqlar, əmirliklər, papa şəhər-dövləti hesab edilən Vatikan var.

Respublika: Ən geniş yayılmış idarəçilik forması kimi respublika suverenliyin xalqa aid olduğu və hökumət başçısının xalq yaxud dövlətin leqal şəxsiyyətini təmsil

edən bir heyət tərəfindən müəyyən bir müddət üçün və müəyyən səlahiyyətlərlə seçildiyi idarəçilik formasıdır. Respublika idarəçilik forması olaraq suverenlik haqqının müəyyən bir adam və ya ailəyə aid olduğu monarxiya və oliqarxiya anlayışına ziddir.

Latınca *respublica*, klassik istifadədə "dövlət" mənasındadır. Bütün cəmiyyətin adından dövlət nüfuzunu istifadə edən hüquqi şəxsiyyəti ifadə edir. Avropa siyasi düşüncəsində respublika Jean Bodindən (1530-1596) etibarən, suverenlik haqqını istifadə edən hökmdardan ayrı olaraq "dövlətin mücərrəd şəxsiyyəti" mənasında istifadə edilmiş, 1640-cı illərdən etibarən də öz məşhur mənasını - "hökmdarsız dövlət formasını" ifadə etmişdir [40].

Xalqın öz suverenliyini birbaşa ya da seçdiyi nümayəndələr vasitəsilə əlində saxladığı idarəçilik forması olaraq qədim Yunanıstan şəhərlərindən 18-ci əsrə qədər bir çox idarəçi respublika sözündən istifadə etdi. Lakin öz əsl mənasıyla bütün vətəndaşlara azadlıq və bərabərlik tanıyan xalq idarəçiliyinə Fransız İnqilabı ilə addım atıldı. Müasir respublikalarda dövlət rəhbərliyi, qanunverici, icra və məhkəmə orqanları kimi əsas təşkilatlar və bunların bir-birindən ayrılığı (güclərin ayrılığı) prinsipi hakimdir.

Respublika əsasən başda dövlət başçısı olmaqla dövlətin başlıca orqanlarının müəyyən müddətdə təkrarlanılan seçkilərlə vəzifəyə gətirildiyi "idarəetmə forması" kimi idarəçilərin vəzifəyə gətirilməsində varislik üsulunu rədd etmişdir.

Respublika adı verilən idarəçilik formalarında xalq rəhbərliyini bəyənmədiyi idarəçiləri müəyyən müddətə təkrarlanılan seçkilər vasitəsilə dəyişdirmək imkanına malikdir. Bu səbəbdən idarəçilər dövləti öz istədikləri kimi idarə edə bilmirlər; xalqın istəklərini və razılığını nəzərdə saxlamaq məcburiyyətində qalırlar. Başqa sözlə, idarəçilərin iradəsi mütləq deyil, xalq iradəsi ilə məhduddur. Respublikaların bu xüsusiyyətləri idarə edənləri siyasi baxımdan xalqa "məsul" vəziyyətə salır: idarə olunanları təbəəlikdən çıxarıb çıxarıb vətəndaşlıq mövqeyinə yüksəldir.

Beləliklə respublika idarəçilik formasının xüsusiyyətlərini bir yerə cəmləşdirsək :

- Millətin suverenliyinə əsaslanan, millətin suverenliyini öz əlində tutduğu və bunu müəyyən aralıqla istifadə etdiyi bir idarəçilik sistemidir.
- İnsanların bərabərliyə, seçmə və seçilmə haqqına sahib olduğu idarəçilik formasıdır.
- İdarəçilik və güc xalqın özünün seçdiyi şəxslərə aiddir.
- Respublika demokratiyanın ən yaxşı tətbiq olunduğu idarəçilik formasıdır.
- Şəxslərin imtina edilməz haqq və azadlıqları vardır.
- Qanunların üstünlüyü vardır. Buna hər kəs uyğunlaşmaq məcburiyyətindədir. Hər kəs qanunlar qarşısında bərabərdir.
- Xalq məmnun olmadığı idarəçiləri seçkilə dəyişdirə bilər [41: 2].

Respublika İdarəçilik sistemi Parlament, Prezident, Dualist (qarışıq), Kommunist, Hərbi, Mütləq və s. rejimli ola bilər ki, bunların da əksəriyyətini dövlət orqanlarının formalaşdırılması prinsipləri (seçkili orqan) birləşdirir [8: 24].

II FƏSİL. Demokratiya və demokratik dövlət idarəçiliyinin dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları

2.1. Demokratiyanın mahiyyəti, instrumentləri və dövlət idarəçiliyində demokratiyanın təminatı məsələləri

Demokratiya anlayışı, modern dünyada ən çox istifadə edilən və müxtəlif mənalar yüklənən bir anlayışdır. Bu səbəbdən keçmişdən bu günə qədər fərqli təriflərlə ifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq, hələ də nə olduğu məsələsində ən çox tərəddüd edilən və qarışıq bir anlayış olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Bunun bir səbəbi kimi hər cəmiyyətin öz hüquqi, iqtisadi və siyasi quruluşunun fərqliliyini göstərə bilərik. Əgər ümumi bir tərif vermək istəsək, demokratiya sözünün lüğəti mənasına müraciət etmək faydalı olacaqdır. Demokratiya lüğəti mənə etibarilə xalqın öz-özünü idarə etmə forması olaraq tərif edilməkdədir və yunan mənşəli xüsusi bir ifadə olub xalq, xalq kütləsi və ya tam vətəndaşlıq mənasında bir söz olan "demos" ilə suveren olmaq və ya "hakimiyyət-iqtidar" kimi mənalara gələn "kratos" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir [34: 190; 29: 597-611].

Lüğəti mənə etibarilə, demokratiyanın ən ümumi tərifini xalqın xalq tərəfindən idarə edilməsi, hakimiyyətin millətə və ya xalqa aid olmasıdır. Digər bir tərif də, Abraham Linkolnün 1864-cü ildə etdiyi bir çıxışda dediyi "xalqın, xalq tərəfindən, xalq üçün idarə edilməsi" sözləri qəbul edilir [31: 18].

Zaman keçdikcə artan təcrübələr demokratiyanın daha geniş əhatəli təriflərə mövzu olmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə demokratiya ən üst iqtidarın xalqda olduğu və xalqın müəyyən aralıqla tanınan azad seçkilərdə, təmsilçilərini seçdiyi, təmsil və ötürülmüş səlahiyyət yoluyla xalq tərəfindən bilavasitə olaraq istifadə edilən hökumət formasına imkan verən siyasi sistem olaraq ifadə edilmişdir. Müasir siyasət elmi və düşüncəsinin öndə gələn adlarından olan və demokratiya sahəsində etdiyi araşdırmalarla tanınan Robert A. Dahla görə, demokratik iştirakı meydana gətirən itələyici güc bərabərlik məntiqidir. O, demokratiyanı, "kollektiv və əlaqələndirici qərarlar qəbul etməyin bənzərsiz bir üsulu" adlandırır [16:1-2; 33:187-

188].

Dahla görə, yunanca demos, insanlar, və kratos, idarə etmək, sözlərini birləşdirərək demokratiya terminini ilk istifadə edən yunanlar, böyük ehtimalla afinalılar olmuşdur. Demos ifadəsinin Afinada ümumiyyətlə bütün afinalılar, bəzən də xalq, hətta bəzən yalnız kasıb insanlar mənasını verməsi də maraqlıdır. Burdan o mənə çıxır ki, demokratiya sözü, onu tənqid edən aristokratlar tərəfindən, idarəçilik nəzarətini savaşıaraq onların əllərindən alan sırası xalqı kiçik göstərmək üçün istifadə edilən bir sifət idi [15:1].

Afinada tətbiq olunan nümunə birbaşa demokratiya idi. Bu nümunədə praktik olaraq, xalq bir meydana toplanır və mühüm məsələlər barədə qəbul etdikləri qərarları idarəçilərə birbaşa çatdırırdılar. Afinada tətbiq olunan bu üsul antik çağda bilinən ilk demokratiya nümunəsi olmaqla yanaşı, bu idarəçilik tərzində, yalnız vətəndaşlar demokratik hüquq və azadlıqlardan faydalanır, kölələr isə hansısa hüquq və azadlıqlara malik deyildilər.

Afinanın idarəçiliyi tam olaraq açıqlana bilməyəcək qədər qarışıq idi. Ən əhəmiyyətli orqanı və mərkəzi bütün vətəndaşların iştirak etmək haqqlarının olduğu bir məclis idi: Bu məclis bəzi mühüm məmurları, məsələn, bizə nə qədər qərribə gəlsə də, generalları seçirdi. Respublikanın idarəçiliyində iştirak haqqı əvvəllər əsl-nəcabətlilər yaxud aristokratlarla məhdud idi. Lakin çətin mübarizənin sonunda sırası xalq da (plebeylər, yəni aşağı təbəqədən olanlar) idarəçilikdə iştirak haqqı qazandı. Yenə də Afinada, 20-ci əsrə qədərki demokratiyalarda və respublikalarda olduğu kimi, qərarların qəbulunda iştirak kişilərlə məhdudlaşdırılmışdı. Yığıncaqlarda yalnız müəyyən bir yaş həddinə çatmış kişi vətəndaşlar iştirak edir, qəbul edilən qərarlar isə bir qrup tərəfindən tətbiq olunurdu. Afina demokratiyasında hər nə qədər bərabərlik, seçki hüququ, söz azadlığı kimi qaydalar olsa da, burada tətbiq olunan demokratiya "idarəçilikdə tək adamın mütləq və sərhədsiz söz sahibi olması" mahiyyəti daşıyırdı [19:115-116].

Göründüyü kimi, bu sahədə ən yaxşı başlanğıc edən ölkələrdə belə demokratiyaya mane olan çox böyük bərabərsizliklər vardı: azadlar və kölələr,

zənginlər və kasıblar, torpaq sahibi olanlar və olmayanlar, kişilər və qadınlar, gündəlik muzzla çalışanlar və şeyirdlər, usta sənətkar və dükan sahibləri, qəsəbəlilər və şəhərlilər, dərəbəylər və torpaqlarındakı icarəçilər, zadəganlar və xalq, krallar və təbəələr, kralın məmurları və onların əmri altındakı insanlar, haqqar, vəzifələr, nüfuz və güc baxımından bir-birlərindən çox fərqli idi. Azad insanlar belə öz daxillərində status, zənginlik, iş, vəzifə, informasiya, azadlıq, təsir və güc baxımından bərabər deyildi. Hər vaxt və hər yerdə olduğu kimi burada da bərabərlik məntiqi bərabərsizliyin qatı həqiqəti ilə qarşı-qarşıya gəlirdi.

Sonrakı əsrlərdə idarəçilikdə tək adamın mütləq və sərhədsiz hakimiyyətinə son vermək üçün böyük səylər göstərilmişdir. Tək adamın mütləq hakimiyyəti, Avropada əvvəl torpaq sahiblərinin idarəçilikdə söz sahibi olduğu feodal sistemə yerini vermişdir. Feodal sistemin süqutu ilə birlikdə isə güclü mərkəzi krallıqlara keçilmiş və torpağa bağlılıq yerinə kənd təsərrüfatı, sənət və ticarətin inkişafı ilə burjuaziya və onunla birlikdə işçi sinfi meydana çıxmışdır.

Mərkəzi krallıqlar ilə burjuaziya arasında uzun sürən çəkişmələr nəticəsində monarxiyalar yıxılmış və parlamentli dövrə keçid təmin edilərək, klassik qərb demokratiyası yaranmışdır. Digər tərəfdən, işçi sinfinin özünü əzdirməmək üçün girişdiyi mübarizə nəticəsində sosialist axın ortaya çıxmışdır. Nəticədə istehsal vasitələrinin cəmiyyətə məxsus edilməsi, istehsalın ehtiyaclara görə təşkil edilməsi və bunların demokratik bir üsulla reallaşdırılması fikirlərini müdafiə edən sosialist demokratiya və ya marksist demokratiya anlayışı gündəmə gəlmişdir [19:49-50].

Tarixi prosesə baxdıqda, cəmiyyətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq demokratiyanın fərqli şəkillərdə təzahür etdiyi və çətin bir inkişaf yolu keçdiyi nəzərə çarpmaqdadır. Orta əsrlərdə demokratiyanın inkişaf prosesində ən böyük hadisə İngiltərədə kralın səlahiyyətlərini din adamları və xalq adına məhdudlaşdıran Magna Carta Libertatum (Böyük müqavilə) sənədinin imzalanmasıdır. Bu sənəd istiqamətində ilk seçkilər 1265-ci ildə keçirilmişdir. Lakin bu seçkilərdə, qoyulan məhdudiyyətlər üzündən xalqın çox az bir hissəsi iştirak edə bilmişdi.

Orta əsrlərdə bir çox ölkədə dövlət idarəçiliyində zaman-zaman demokratiyaya

bənzər tətbiqlər edilmişdi. Məsələn, İtalyan şəhər dövlətlərində, Skandinaviya ölkələrində, İrlandiyada və müxtəlif ölkələrdəki kiçik avtonom bölgələrdə demokratiyanın prinsiplərindən olan seçki keçirilməsi, məclis yaradılması tətbiq olunurdu. Lakin burada da demokratiyada iştirak etmək kişi olmaq, müəyyən miqdarda vergi vermək kimi standartlarla məhdudlaşdırılırdı.

Bu mərhələdə məclis və parlamentlər mövcud olsa belə ən fundamental demokratik standartlara uyğun gəlmirdilər. Parlamentlər çox vaxt kralla bir tutula bilməzdi; kralın vəkilləri üzərindəki nəzarətin kraldansa bir parlamentin əlində olması yaxud baş nazirin kralı əvəz etməsi üçün hələ əsrlər keçməsi lazım idi. Parlamentlər xüsusilə aristokratlara və yüksək ruhanilər sinifinə ayrılmış olan yerlərdə müəyyən imtiyazlar təmin edirdi. "Xalq" tərəfindən seçilən nümayəndələrin qanunlar qəbul edilərkən ən yaxşı halda kiçik söz haqları olurdu. Həmçinin "xalq"ın nümayəndələri xalqın hamısını təmsil etmirdi. Hər şeydən əvvəl azad insanlar kişi idi. Bununla belə, yetişkin əhalinin yarısı və yetişkin kişilərin bir çoxu da eyni zamanda siyasi həyatın xaricində idi [15: 4].

Hətta 18-ci və 19-cu əsrlərdə demokratik düşüncələr çox geniş şəkildə paylaşılmır və tam olaraq başa düşülmürdü. Lakin Amerika Müstəqillik Bəyannaməsi və Fransız İnsan və Vətəndaş Haqları Sənədi ilə birlikdə demokratiya sürətli şəkildə yüksələn bir dəyərə çevrilmişdir. Bu əsrlərdən əvvəl demokratiya böyük dövlətlərə deyil, yalnız kiçik birliklərə uyğun gələn bir hökumət forması olaraq xatırlanır və əsas etibarılıla birbaşa demokratiya kimi müəyyən olunurdu. 1789-cu il Fransız İnkılabında isə konstitusiyaya hazırlanaraq iqtidar ilk dəfə xalqın seçdiyi parlament ilə kral arasında bölüşdürüldü [28: 164].

Amerika Birləşmiş Ştatlarını quran insanların yaratdığı sistem ilk liberal demokratiya adlandırıla bilər. 1788-ci ildə qəbul edilən amerika konstitusiyası hökumətlərin seçkilərlə qurulmasını və insan haqq və azadlıqlarının qorunmasını təmin edirdi. Bundan daha əvvəl də koloniya dövründə Şimal Amerikadakı koloniyaların bir çoxu demokratik xüsusiyyətlər daşıyırdı. Müəyyən fərqlər olmasına baxmayaraq, koloniyaların hamısında müəyyən miqdarda vergi verən və digər

müəyyən tələblərə cavab verən ağ kişilərin səsvermə hüququ vardı [27: 31].

Çoxluq, azlıq, kasıb və ya zəngin olmasından asılı olmayaraq, demokratiyaların ortağ istiqaməti xalqa əsaslanmasıdır. Gündəlik həyatda xalqın, bir ölkədə yaşayan bütün insanları əhatə etdiyi düşünülərsə də, praktikada demokratiya tarixən xalqa müəyyən məhdudiyyətlər qoymuşdur. Məsələn, Fransız İnkilabından sonra keçirilən seçkilərdə səsvermə haqqı yalnız müəyyən miqdarda vergi verə bilən vətəndaşlara tanınırdı. ABŞ-da cənub əyalətlərdəki qara irqin ilk dəfə səsvermə haqqını istifadə edə bildiyi tarix 1960-cı illərdir. Amerika Vətəndaş Müharibəsinin ardından 1860-cı illərdə kölələrə azadlıq təmin edilərək demokratiyanın təməl prinsiplərindən biri olan səsvermə haqqı on beşinci konstitusiya dəyişikliyi ilə tanınsa da, cənub əyalətlərində qara dərililər 1960-cı illərə qədər səs vermə haqqını istifadə edə bilməmişdilər [27: 226].

Qadınlara seçki hüququ ilk dəfə 1893-cü ildə Yeni Zelandiyada verilmişdir. Seçkilərdə tam iştirak haqqı isə 20-ci əsrə qədər heç bir ölkədə verilməmişdir. Belə ki, 20-ci əsrdə demokratiya sürətli bir dəyişiklik və inkişaf sərgiləmişdir. Əsrin əvvəllərində, Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda Avstriya-Macaristan İmperatorluğu və Osmanlı İmperatorluqlarının süqutu ilə bir çox yeni dövlət meydana çıxdı və bu yeni ölkələrin dövlət idarəçiliyi ümumiyyətlə, o dövrə görə demokratik sayıla biləcək üsullara sahib idi. 1929-cu ildə başlayan Böyük İqtisadi Böhran dövründə Avropa, Latın Amerika və Asiyadakı bir çox ölkədə diktatorlar meydana çıxdı. İspaniya, İtaliya, Almaniya və Portuqaliyada faşist diktatorluqlar ortaya çıxarkən, Baltik və Balkan ölkələrində, Kuba, Braziliya, Yaponiya və Sovet Rusiyasında demokratik olmayan idarəçilər iqtidara gəldilər. Bu səbəbdən 1930-cu illər Diktatorlar çağı olaraq xarakterizə edilir.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra müstəmləkəçilik anlayışı sona çatdı və təkrarən bir çox müstəqil ölkə meydana çıxdı. Demokratikləşmə hərəkatları Qərbi Avropada sıxlaşdı. Almaniya və Yaponiyada diktatorluqlar sona çatdı, silahlanma siyasəti yerinə, İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda imzalanan razılaşmaların da təsiriylə rifah dövləti məqsədləri müəyyən edildi.

20-ci əsrdəki ən böyük çəkişmələrdən biri də demokratik olmayan Sovet Bloku ölkələriylə Qərb demokratiyaları arasında reallaşan Soyuq Müharibə idi. Kommünizmi yaymağa çalışan Sovet Rusiya ilə digər demokratiya növləri arasından ayrılaraq üstünlük qazanmış liberal demokratiyanı yaymağa çalışan ABŞ liderliyindəki Qərb qrupu arasındakı çəkişmə 1989-cu ildə sona çatdı. Fransis Fukayama “Tarixin Sonu” adlı məşhur məqaləsində, Soyuq Müharibənin bitməsiylə liberal demokratiyanın, yəni başqa sözlə demokratik idarəçilik prinsiplərinin bütün dünyada yayılacağı müjdəsini verirdi [30:234].

Demokratiya vətəni Yunanıstandakı filosoflar Aristotel və Platon tərəfindən tənqid olunaraq "aşağı təbəqənin idarəçiliyi" kimi alçaldıcı anlayışlarla xarakterizə edilsə də, habelə bir sıra ciddi məhdudiyətlərlə üz-üzə qalsa da, göründüyü kimi, tarixi inkişaf prosesində digər idarəçilik formaları arasından ayrılaraq modern dünyada ən məşhur və alternativsiz dövlət sistemi halına gəlmişdir.

Demokratiyaya edilən istinadlardan göründüyü kimi, xalqın öz-özünü idarə etməsi onun təməlini təşkil edir. Bundan əlavə, demokratiya anlayışına, müxtəlif sistemlər tərəfindən (liberal, kommünist, sosialist, mühafizəkar, faşist və s.) öz idarəçiliklərinin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq müxtəlif istinadlar edilmişdir. Bunlar:

- Çoxluğun idarəçiliyi;
- Azlıq haqlarını zəmanətə alan idarəçilik;
- Yoxsulların idarəçiliyi;
- Sosial bərabərsizliyi yox etməyə çalışan idarəçilik;
- Fərsət bərabərliyi təmin etməyə çalışan idarəçilik;
- Dövlət xidməti göstərmək üçün xalqın dəstəyinə əsaslanan idarəçilik

[20:29-41].

Suverenliyin istifadə edilməsi baxımından birbaşa demokratiya, təmsilçi demokratiya və yarı-birbaşa demokratiya növləri mövcuddur.

Birbaşa demokratiya, xalqın suverenliyi şəxsən, vasitəsiz istifadə etməsidir. Mənşəyi xalq suverenliyi və suverenliyin təhvil verilməzliyi nəzəriyyəsinə əsaslanmaqdadır. Bu nəzəriyyənin təməli isə Russonun ictimai müqavilə doktrinasına

və suverenliyin təhvil verilməzliyi qaydasına əsaslanır.

Birbaşa demokratiyada dövlət üçün lazımlı bütün qərarlar şəxsən xalq tərəfindən qəbul edilir. Birbaşa demokratiya, demokratiya idealına ən yaxın sistem olaraq xatırlanmaqla yanaşı, əhali artımı diqqətə alındığında bu sistemin praktikada tətbiq olunma imkanı qeyri-mümkündür. Hazırda birbaşa demokratiya yalnız İsveçrənin bir neçə kantonunda (Glaris, Unterwald, Appenzell) tətbiq olunmaqdadır [20:115-116].

Təmsilçi demokratiya, millətə aid olan suverenliyin millətin seçdiyi nümayəndələr vasitəçiliyi ilə istifadə edilməsidir. Təmsilçi demokratiyada seçki təməl vasitədir. Hər nə qədər seçici ilə nümayəndə arasındakı bağ seçkidən seçkiyə qurulsada, ərizə haqqı kimi üsullarla vətəndaşın iştirakı təmin edilməyə çalışmaqdadır. Təmsilçi demokratiya milli suverenlik nəzəriyyəsinə əsaslanır. Nümayəndə, yalnız seçildiyi bölgənin deyil, bütün millətin nümayəndəsi mövqesindədir. Təmsilçi demokratiya tətbiq edən ölkələrə nümunə olaraq Türkiyə, Almaniya, İngiltərə, Yaponiya, ABŞ, Hollandiya göstərilə bilər.

Yarı-birbaşa demokratiya, suverenliyin istifadə edilməsinin xalq ilə onun nümayəndələri arasında paylaşıldığı demokratiya növüdür. Bu tip demokratiya suverenliyin istifadəsinin əsasən xalqın seçdiyi nümayəndələrə verilməsi səbəbindən təmsilçi demokratiyaya, referendum kimi vasitələrlə seçicilərin suverenliyin istifadə edilməsində xalqın birbaşa iştirakı baxımından isə birbaşa demokratiyaya bənzəməkdədir. Bu çərçivədə yarı-birbaşa demokratiyanın təmsilçi və birbaşa demokratiyanın birləşməsi olduğunu söyləmək mümkündür. Bu demokratiyada xalq hakimiyyətdə referendum, xalq vetosu, xalq təşəbbüsü yolları ilə birbaşa iştirak etməkdədir. Bu tip demokratiya İsveçrə və İtaliya nümunələrində görülməkdədir [20:120-124].

Təmələndəki məqsədə görə demokratiya əsasən bu növlərə ayrılır: klassik-plüralist demokratiya, mütləq demokratiya, diyolojik demokratiya, feminist demokratiya, liberal demokratiya, vestminster modeli demokratiya, marksist demokratiya, kosmopolit demokratiya, müzakirəçi demokratiya, hərbi demokratiya,

iştirakçı demokratiya.

Bu demokratiya növləri arasında ən çox diqqət çəkən və müasir dünyanın demokratiya idealına daha çox uyğun gələn klassik demokratiya, başqa sözlə plüralist demokratiyası idarə etmə haqqının üstünlüyü əldə edən siyasi iqtidara verildiyi, yaş və vətəndaşlıq kimi müəyyən şərtlərə sahib hər kəsə səsvermə haqqının tanındığı, ümumi seçki yolu ilə siyasi iqtidarın təyin olunduğu, demokratiyanın bir ideologiya deyil, idarəçilik forması olaraq əsas alındığı demokratiya növüdür. Plüralist demokratiyada insan məqsəddir və hər şey insanın xoşbəxtliyi üçündür. Dövlət isə, insanların xoşbəxtliyini demokratik yollarla təmin etməkdə məsuliyyət daşıyır [15:50].

Klassik demokratiya xüsusilə iqtisadi və sosial baxımdan inkişaf etmiş qərb cəmiyyətlərində tətbiq olunur. Ölkələrin iqtisadi, sosial və ictimai şərtlərinin bir-birindən fərqli olması səbəbiylə, tətbiqdə fərqliliklər görülməkdədir. Necə ki, klassik demokratiya, fərqli idarəçilik sistemlərinə, məsələn parlamentar sistemə, prezidentlik sistemə və ya parlamentar hökumət sistemə uyğunlaşa bilər [15:50].

Plüralist demokratiyanın əsaslandığı təməl prinsiplər qısaca bunlardır [15:51-52]:

- *Siyasi plüralizm*: Bütün düşüncə və inancların açıq şəkildə ortaya qoyulması, şəxs və birliklərin bir-biri və iqtidar ilə dialoq qurması mümkündür. İqtidarı tənqid etmək, müxalif fikirlər irəli sürmək və seçki yolu ilə iqtidarı əldə etmək plüralist sistemin təməl vasitələridir.

- *Təmsil*: Xalq adından qərarlar nümayəndələr tərəfindən qəbul edilməkdədir. Təmsilçilər seçildikləri yeri deyil, bütün millətin vəkili olaraq vəzifələrini yerinə yetirməkdədir.

- *Seçki*: Bütün xalqın vəkili kimi vəzifə yerinə yetirəcək nümayəndələr ümumi, bərabər və sərbəst səsvermə prinsipinə əsaslanan seçki yoluyla təyin olunmaqdadır.

- *Çoxluğun idarə etmə haqqı*: Seçkilə iş başına gələn çoxluq, müəyyən müddət üçün cəmiyyət işlərini icra etmə haqqında sahib olur. Çoxluğun idarəetmə haqqı siyasi partiyalar vasitəsilə reallaşmaqdadır. Siyasi partiyalardan birinin çoxluğu təmin

edə bilməməsi halında öz aralarında razılaşan partiyalar birlikdə hökumət qurma (koalisiya) yoluna müraciət edirlər. Çoxluğun qəbul etdiyi qərarların, demokratik prinsiplərə uyğun olaraq açıqlıq və azad düşüncənin ortaya qoyulub müzakirə edilərək qəbul edilməsi lazımdır. Necə ki, əks bir vəziyyət çoxluğun diktatorluğuna çevriləcəyindən, çoxluq ənənələr, ictimai rəy və konstitusiya ilə məhdudlaşdırılır və çoxluğun hüquqa uyğunluğu məhkəmə nəzarəti ilə təmin edilir.

- *Müxaliflik etmə azadlığı*: Plüralist demokratiyada iqtidar müvəqqəti və dəyişkən olduğundan, təbii olaraq müxalifətin iqtidara namizəd olmaq üzrə fərqli fikir və düşüncələri irəli sürmə azadlığı var. Bu kontekstdə plüralist demokratiyada sərbəst və davamlı müxalifət əsasdır. Müxalifətin səsini eşitdirməsi, iqtidarın məhdudlaşdırılması və azlığın qorunması mənasını verməkdədir və bu ənənələr, ictimai rəy və konstitusiyanın zəmanəti altındadır.

- *Konstitusion hüquq və azadlıqların qorunması*: İqtidarın qanunsuz davranışlarına qarşı şəxsin konstitusional hüquq və azadlıqları zəmanət altına alınır, dövlətin vətəndaş hüquqlarına qarışması önlənir. Bu məqsədlə konstitusional hüquq və azadlıqların konstitusiyada yer alması, məhdudiyətlərin yalnız qanunlarla edilməsi, qanunların konstitusiya uyğunluğuna məhkəmə nəzarəti nəzərdə tutulmuşdur.

-*Qanun qarşısında bərabərlik*: Qanunların ictimai, iqtisadi, mədəni şərtlərə baxılmadan, hər kəsə hər hansı bir ayrı-seçkilik edilmədən tətbiq olunmasıdır.

Klassik, yəni plüralist demokratiya digər ictimai təşkilatlarda olduğu kimi zaman keçdikcə dəyişikliyə uğramışdır. Sosial-iqtisadi faktorlara bağlı olaraq plüralist demokratiyanın təməl prinsiplərində dəyişikliklər olmuşdur. Liberal dövlətdən sosial dövlətə doğru bir axının başlaması, klassik konstitusional hüquq və azadlıqlarla yanaşı, iqtisadi və sosial hüquqların doğrulmasına səbəb olmuş, dövlət isə həm bu hüquqların, həm də insan haqlarının qoruyucusu olmuş və iqtisadi həyata fəal bir şəkildə qarışmağa başlamışdır [21:27] .

Siyasi ədəbiyyatda demokratik dövlətlərlə əlaqədar iki fərqli demokratiya nəzəriyyəsi vardır. Bunlar normativ və empirik demokratiya nəzəriyyələridir.

Normativ demokratiya nəzəriyyəsinə görə demokratiyanın tam mənasıyla təminatı üçün, qəbul edilən qərarların bütün xalqı məmnun etməsi lazımdır. Lakin realıqda bu vəziyyət qeyri-mümkündür. Çünki hər fərdin gözləntiləri, istəkləri, ehtiyacları fərqlidir; hər kəsi eyni anda məmnun etmək qeyri-mümkündür. Dolayısıyla, bu nəzəriyyə ideal və utopik bir nəzəriyyədir. Bu model hazırda heç bir dövlətdə tətbiq olunmur [20:29-41].

Empirik nəzəriyyəyə görə demokratiya, bütün xalqı deyil, mümkün olduğu qədər xalqın böyük qismini məmnun etməyə çalışır. Yəni məqsədi hər kəsi deyil, mümkün olduğu qədər çox adamı məmnun etməkdir. Bu səbəbdən realıqda tətbiqi ən mümkün nəzəriyyədir. Robert Dahl, bu nəzəriyyəyə müvafiq dizayn edilmiş demokratiyalara poliarksiya adı verməkdədir. Poliarksiya demokratiya 19-cu əsrin məhdud səsvermə haqqı ilə seçilən təmsilçi demokratiyasından fərqlənir. Bu model yalnız məhdud səsvermə haqqına sahib olan deyil, eyni zamanda siyasi partiyaların varlığı, mövcud olan hökumətə təsir etmək ya da ona müxalif çıxmaq məqsədiylə siyasi təşkilatlar, intizamlı maraq qrupları qurma haqqı və s. kimi poliarksiya demokratiyanın ən əhəmiyyətli xarakteristikalarından da məhrum olan köhnə demokratiyalardan və respublikalardan da fərqlidir.

Hansısa demokratik dövlətin demokratik poliarksiya olub-olmadığını müəyyən edən xüsusiyyətlər bunlardır:

- Ali siyasi mövqeləri istifadə edəcək şəxslər (prezident, baş nazir, nazirlər və s.) seçki yoluyla təyin olunur.
- Seçkilər müəyyən müddət üçün, arası kəsilmədən keçirilir.
- Müxalifət partiyalarına iqtidarı ələ keçirmək imkanı təmin edilir. (Məsələn seçki barajı aşağı tutulur və ya eyni prezidentin üst-üstə seçilməsi qadağan edilir).
- Tək partiya idarəçiliyi yoxdur. Birdən çox partiyanın qurulmasına icazə verilir.
- Təməl insan hüquqları konstitusiyaya ilə zəmanət altına alınır.
- Seçkilər sərbəstdir; heç bir seçici səsvermədə iştirak məsələsində məcbur edilmir.

Robert Dahl, bu şərtləri təmin etməyən dövlətləri demokratik hesab etmir [20:29-41].

Dahl eyni zamanda müasir təmsilçi demokratiyalarda (poliarxiyalar) aşağıdakı

siyasi institutların mövcudluğunu vacib sayır [15:9]:

1. Seçkilərlə müəyyən edilmiş məmurlar;
2. Azad, ədalətli və tez-tez keçirilən seçkilər;
3. İfadə azadlığı;
4. Alternativ informasiya qaynaqları;
5. Təşkilati avtonomluq;
6. Vətəndaşların iştirakı.

Demokratiyanın təməl prinsipləri aşağıdakı kimi sıralana bilər:

Milli suverenlik - Demokratiyada hakimiyyət xalqa məxsusdur. Xalq bu hüququndan öz nümayəndələri (millət vəkili) vasitəsilə istifadə edir. İdarə edənlər, gücünü millətdən alırlar. Heç kimsə, zorakılıqla iş başına gələ bilməz.

Azadlıq və Bərabərlik - Demokratiyada, azadlıq və bərabərlik əsasdır. Azadlıq, başqalarına zərər vermədən hər şeyi edə bilməkdir. Bütün insanlar azaddır. Hər kəs sərbəstcə düşünə və düşüncələrini açıqlaya bilər.

Bərabərlik heç bir ayrı-seçkilik olmadan hər kəsin qanun qarşısında eyni hüquqlara sahib olmasıdır. Heç kimə din, dil, irq, cinsiyyət, siyasi düşüncəsindən ötrü fərq qoyula bilməz.

Çoxluğun üstünlüyü - bu prinsip isə xalqın əksəriyyətinin istəyinin olmasıdır. Lakin çoxluq qazanan partiya digər insanları əzməz yaxud təzyiq göstərməz. Öz istəyi ilə vətəndaşlar düşüncəsinə uyğun gələn partiyaya üzv ola bilər. Beləcə rəhbərlikdə bir çox fikir təmsil edilə bilər. Çoxluğun üstünlüyündə dözümlülük və fərqli fikirlərə hörmət mühümdür.

İnsan haqqlarına hörmət - demokratiyada insan haqqlarına hörmət ön plandadır.

İştirakçılıq - insanların demokratik fəaliyyətlərə qatılması mənasını verir.

Hüququn üstünlüyü - Demokratiyalarda bütün işlərin qanun və qaydalar çərçivəsində hüquqa uyğun olaraq görülməsidir. Yəni hüququn üstündə bir güc yoxdur. Bütün qaydalar, qadağalar, hüquq və azadlıqlar yazılı qanunlarla təşkil edilmişdir.

Siyasi partiyalar - Demokratik idarəçilikdə, ölkə problemlərinin həll yolları üzərində eyni düşüncəni paylaşan insanlar siyasi partiya qura bilərlər. Vətəndaşlar, bu siyasi partiyalardan birinə üzv ola bilərlər. Siyasi partiyalar, konstitusiyaya və əlaqədar qanunlara uyğun olaraq fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Demokratiyada siyasi partiyalar; dövlətin ölkəsi və millətiylə bölünməz bütünlüyünü qəbul edər, insan haqqlarına hörmət edər, millətin suverenliyini əsas alar, demokratik və dünyəvi respublika qanunlarına bağlı olurlar.

Seçkilər - demokratiya seçkilər sərbəst, bərabər, tək dərəcəli, ümumi səsvermə əsaslarına uyğun keçirilir. Seçici səsini özü istifadə edir. Səs gizli verilir. Səslərin sayılması və protokollara keçirilməsi açıq olaraq, məhkəmə rəhbərliyi və nəzarəti altında aparılır.

Demokratiyanın formalaşmasını təmin edən, demokratiyanın inkişafını məqsəd qoyan təşkilat və institutlar əslində bir çox siyasi sistemdə mövcuddur. Bu təşkilat və institutlar demokratiyanın instrumentləri, yaxud həyata keçirilmə vasitələri adlanır.

Demokratiyanın ən mühüm instrumentlərindən biri *parlamentdir*. Demokratik idarəçilikdə parlament rəqabət və bərabər səsvermə prinsipləri ilə xalqın nümayəndələrinin formalaşdırdığı bir təşkilatdır. Parlament sistemləri həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından hər ölkədə fərqli şəkildə inkişaf etmişdir. Bunları tək məclisli sistem, iki məclisli sistem və prezidentlik sistemi olaraq ümumiləşdirə bilərik. Parlamenti səlahiyyətli kimi, hakimiyyət ayrılığı prinsipindəki qanunverici təşkilat olaraq da ümumiləşdirə bilərik. Parlamentlərin aşağıdakı funksiyaları var: qanunverici, təmsil, nəzarət etmə və hüquqilik.

Demokratiyanın digər vacib instrumenti olan *siyasi partiyalar* təmsil funksiyası üçün istifadə edilən vasitələrdir. Demokratik ölkələrdə siyasi partiya fərdlərin aktiv siyasətlə məşğul olacağı sahələrdən biri və ən əhəmiyyətliyədir. Ölkələrdəki seçki sistemlərinə görə iki partiyalı sistem yaxud çox partiyalı sistem mövcuddur. İngiltərədəki kimi iki partiyanın ağırlıqlı olduğu sistemlər, seçicilərin əksəriyyətinin olduğu “orta sahədəki” sıxlığa gətirib çıxarma və daha radikal

düşüncələri xaric etmə meylindədir. Bu sistemdə hər partiya bir çox düşüncəni təmsil edir [18:367].

Çox partiyalı siyasi sistemlərdə isə düşüncələr daha çox birbaşa təmsil edilir. Dini, etnik və ya sinfi düşüncələri təmsil edən partiyalar da mövcuddur. Bu, xalqın suverenliyinin parlamentə daha çox yansımalarını təmin edərkən, parlamentdə fərqli fikirlərdə olan bir çox partiya olduğu üçün sabitliyin təmin edilməsi çətinləşir.

Demokratiyalarda hökuməti qurma vəzifəsi, ümumiyyətlə seçkilər nəticəsində ən çox millət vəkilliyi qazanan partiyaya verilir. Hökuməti quran partiyaya iqtidar partiyası deyilir. Digər siyasi partiyalar isə müxalifət partiyaları adlandırılır. Siyasi partiyalar, demokratiyanın imtina edilməz ünsürlərindəndir. Əgər bir partiya tək başına iqtidar ola bilməzsə, başqa partiyalarla razılaşaraq iqtidarı qurur. Bu birləşməyə "koalisiya" adı verilir.

Konstitusiya, demokratiyanın digər vacib instrumenti kimi dövlətin əsas təşkilatlarının necə işləyəcəyini təyin edən yazılı sənəddir. Həmçinin fərdi hüquq və azadlıqlar bu sənədlə müəyyən olunduğu üçün çoxluğun idarə etdiyi bir cəmiyyətdə konstitusiyaya iqtidarda olanların sərhədlərini təyin edir. Konstitusiyaya demokrat mütəfəkkirlər tərəfindən çoxluğun tiranlığının qurulmasına maneə törədəcək bir dövlət institutu kimi qəbul edilir.

Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları demokratiyayla meydana çıxan təşkilatlanma olmasına baxmayaraq, demokratiyayla əhəmiyyət qazanmışdır. Vətəndaş cəmiyyəti, müasir kontekstdə mənasını demokratiya ilə gücləndirərkən, demokratiya da siyasi qərarvermədə iştirak problemlərinin həllini vətəndaş cəmiyyət ilə təmin etmişdir. Bu təşkilatlar bir-birləriylə ortaq məqsədlərə malik insanların formalaşdırdığı qrupların səslərini və istəklərinin daha çox eşitdirə bilməyin bir yoludur.

Vətəndaş cəmiyyət təşkilatlarının xüsusiyyəti plüralist quruluşa malik olmasıdır. Larry Diamonda görə, vətəndaş cəmiyyətinin plüralist quruluşu, onun siyasət sahəsini idarə altına almağa çalışan etnik, dini, inqilabçı yaxud avtoritar təşkilatlarla razılığa gəlməsini qeyri-mümkün edir [35:8].

Demokratiyanın bir instrumenti kimi *ordu və polis güclərinin* demokratiyada nə qədər iştirak etməsi, nə qədər iştirak etməsinin gərəkdiyi hər zaman müzakirə mövzusu olmuşdur. Xarici təhlükələrə qarşı ordunun, daxili nizam içində polisin silah monopoliyasının olması onları demokratiya üçün gərəkli etməklə yanaşı, onların demokratiyanı yüksəltmək və ya zəiflətmək gücləri də müzakirə mövzularından biridir.

İnkişaf etmiş demokratik ölkələrdə sivil siyasətçilər, həm hüquqi, həm də praktik olaraq ordudan daha üstüdürlər və ordu siyasi qərar alma mexanizmində mümkün qədər az iştirak edir. Xüsusilə, Soyuq Müharibədən sonra sivil siyasətçilərin üstünlüyü getdikcə artmaqdadır.

Demokratiya baxımından kifayət qədər inkişaf etməmiş ölkələrdə isə hərbiçilər, birbaşa yaxud bilvasitə olaraq qərar qəbul etmə mexanizminin daxilində yer alırlar. Bu tip ölkələrin ortaq xüsusiyyəti; ordunun ölkə daxilindəki təşkilatlar arasında ən yüksək texnologiyaya sahib və müasir dünyaya ən yaxın olan təşkilat olmasıdır.

Polis gücünün demokratiyanın təmin etdiyi hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırmaması və lazım olduğu zaman məhkəməyə hesab verə bilməsinin gərəkliyi demokratik mütəfəkkirlərin ortaq fikri olmasına baxmayaraq, bunun necəliyi və miqdarı istiqamətində fikir ayrılıqları vardır.

Cəmiyyətin idarəçilik prosesində onun bütün üzvlərinin siyasi qərarlarda iştirak etmək üçün bərabər dərəcədə haqq sahibi olmasını təmin edəcək meyarlar təyin etmək mümkündürmü? Dahl belə beş standart müəyyən edib [15:4]:

Təsirli iştirak. Bir siyasət birlik tərəfindən qəbul edilməzdən əvvəl, bütün üzvlər, bu siyasətin nə olması gərəkdiyi istiqamətindəki fikirlərini digər üzvlərin diqqətinə təqdim etmək üçün bərabər və təsirli imkanlara sahib olmalıdır.

Səsvermə bərabərliyi. Siyasətin nə olacağı istiqamətindəki qərar sonda qəbul edildikdə, hər üzvün səs vermək üçün bərabər və təsirli haqqı olmalı və bütün səslər bərabər dəyərdə sayılmalıdır.

Məlumat əldə edə bilmə. Zamanın məhdudluğu nəzərə alınaraq, hər üzvün əlaqədar alternativ siyasətlər və onların mümkün nəticələri haqqında məlumat əldə etmək üçün bərabər və təsirli imkanı olmalıdır.

Gündəmə nəzarət. Üzvlərin gündəmi təşkil edəcək maddələrin necə və istədikləri təqdirdə, hansı maddələr olacağına dair qərar vermə haqları olmalıdır. Beləcə əvvəlki üç meyarın ortaya qoyduğu demokratik proses heç vaxt qapanmaz. Bu təqdirdə, birliyin siyasəti hər zaman üzvlər tərəfindən dəyişdirilə bilər.

Yetkinlərin iştirakı. Bir ölkədə davamlı olaraq məskunlaşan yetkin insanların hamısı yaxud böyük əksəriyyəti, ilk dörd meyar tərəfindən ortaya qoyulan bütün vətəndaşlıq haqlarına sahib olmalıdır.

“Nə üçün demokratik idarəçilik prosesində bu kriteriyalar” sualına gəlincə isə, Dahl bu suala verilə biləcək ən qısa cavabını belə ifadə edir: bu kriteriyaların hər biri üzvlərin birliyin siyasətini müəyyən etmə prosesində siyasi baxımdan bərabərliyi üçün gərəklidir. Başqa sözlə, bu kriteriyalardan hər hansı biri yerinə yetirilmədiyi təqdirdə, üzvlər siyasi bərabərliklərini itirərlər.

Dahl “nə üçün demokratiya” sualına da “demokratiya arzulanan nəticələri doğurur” cavabını verir. O, ən azından aşağıdakıları təmin edir [15: 5]:

1. Zorakılığı önləmək;
2. Konstitusional haqlar;
3. Ümumi azadlıq;
4. Öz taleyini təyin etmə;
5. Əxlaqi avtonomluq;
6. Humanitar inkişaf;
7. Başlıca şəxsi mənfəətlərin qorunması;
8. Siyasi bərabərlik;

Əlavə olaraq, müasir demokratiyalar daha iki şeyi təmin edir:

9. Sülh
10. Rifah

Demokratiyanın hər hansı bir alternativini ilə müqayisədə ən az altı üstünlüyü

vardır [15:5]:

- Demokratiya zalım və pis avtokratların idarəçiliyə keçməsinə maneə törətməyə yardımçı olur.
- Demokratiya vətəndaşlarına demokratik olmayan sistemlərin təmin etmədiyi və təmin edə bilməyəcəyi həddindən çox konstitusional haqq təmin etmək zəmanəti verir.
- Demokratiya vətəndaşlarına mümkün olan alternativlərindən daha geniş bir fərdi azadlıq sahəsi təmin edir.
- Demokratiya insanların öz başlıca mənfəətlərini qorumasına yardımçı olur.
- Yalnız demokratik bir hökumət insanların öz müəyyən etdiyi qanunlara müvafiq olaraq yaşaya bilməsi üçün maksimum fürsəti təmin edə bilər.
- Demokratik idarəçiliyə malik olan ölkələr demokratik olmayanlardan daha zəngindir.

2.2.Azərbaycanda hüquqi-demokratik dövlət quruculuğunun keçdiyi inkişaf yolu

Azərbaycanın demokratik-hüquqi dövlət quruculuğunun keçdiyi inkişaf yoluna nəzər saldıqda ilk növbədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) 23 aylıq qısa zaman kəsiyində bu istiqamətdə gördüyü işlərə diqqət yetirmək lazımdır. 1918-ci ilin 28 mayında Milli Şuranın Tiflisdə qəbul etdiyi İstiqlal Bəyənaməsi Azərbaycanın müstəqilliyinin elanı ilə yanaşı, özündə bir sıra demokratik və hüquqi prinsipləri ehtiva etməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malik idi. Bəyənamənin 2-ci maddəsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə formasının xalq respublikası olduğunu bildirirdi. 4-cü maddə isə, siyasi və vətəndaşlıq hüquqlarına (o cümlədən qadınların seçkilərdə iştirak hüququna) təminat verirdi. Belə bir məramın İstiqlal Bəyənaməsinə daxil edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hüquqi norma kimi oturuşmadığı bir dövrdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti qurucularının necə yüksək dəyərlərin daşıyıcıları olduğunu göstərir [6].

Müsəlman Şərqi'nin ilk demokratik-hüquqi, dünyəvi-sivil dövləti olaraq AXC müstəqilliyinin ilk aylarından başlayaraq, milli dövlətçilik ənənələrinin formalaşması

istiqlamətində işlərə başladı. Bitərəf Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi I Hökumət hakim Müsavat partiyası ilə yanaşı, siyasi həyatda tam iştirakçılıq prinsipinə sadıq qalaraq, Müsəlman Sosialist Bloku, “Hümmət”, “İttihad” kimi fərqli fikirli siyasi partiyalara və bitərəflərə hakimiyyətin təşkilində yer verdi.

AXC-nin Gənc dövründə Milli Şura bir sıra səbəblərdən qanunvericilik səlahiyyətlərini hökumətə ötürmək məcburiyyətində qaldı. Lakin bu zaman belə bir şərt irəli sürdü ki, hökumət Müəssislər Məclisi çağrılana qədər siyasi və digər hüquq və azadlıqlar məsələsində güzəştə getməməlidir. Belə bir şərt Milli Şuranın demokratik dəyərlərə necə yüksək qiymət verdiyini göstərici idi.

AXC-nin hüquqi-demokratik dövlət quruculuğunda yeni mərhələ Bakının bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad edilərək paytaxt elan edilməsi və əsas dövlət orqanlarının Gəncədən bura köçürülməsi ilə başladı. 16 Noyabrda Azərbaycan Milli Şurası öz fəaliyyətini təzədən bərpa edərək, müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq demokratik parlamentin formalaşdırılması yönündə əməli işə başladı. Noyabrın 19-da Milli Şuranın keçirilən 2-nci iclasında "Müvəqqəti Azərbaycan parlaməninin təşkil edilməsi haqqında" qanun layihəsi geniş şəkildə müzakirə edildi, həmçinin Müəssislər Məclisinə - geniş tərkibli Azərbaycan parlamentinə seçkilər 3-ü dekabra təyin olundu. Seçkilərlə əlaqədar qəbul olunmuş qərarla qeyd edilirdi ki, Azərbaycanda ayrı – ayrı millətlər məskunlaşdığına görə qanunvericilik orqanında ölkədəki bütün millətlərin nümayəndələri təmsil edilməlidir. Yeni formalaşdırılacaq parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı, o cümlədən 80 nəfər müsəlmanları, 10 nəfər rusları, 1 nəfər yəhudiləri, 1 nəfər almanları, 21 nəfər isə erməniləri təmsil etməli idi. Milli Şuranın 1918-ci il 19 noyabr tarixli iclasının qərarına uyğun olaraq, 1917-ci ilin axırlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilən 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə heyəti də birbaşa yeni qurulacaq parlamentin tərkibinə aid edildi [7].

Azərbaycan Parlamenti 1918-ci ilin 7 dekabr tarixində açıldı. Təntənəli açılış mərasimi Hacı Zeynalabidin Tağıyevin Qızlar Məktəbinin binasında keçirildi və əvvəlki hökumət istefa verərək, yenidən Xoyskinin rəhbərliyi ilə Hökumət təşkil edildi. Parlament yeni Hökumətə etimad göstərərək onun proqramını təsdiqlədi. AXC

Parlamenti Azərbaycanın keçdiyi demokratik dövlət quruculuğu tarixində mühüm bir mərhələ olmaqla yanaşı, demokratiyanın başlıca instrumenti olan qanunvericilik hakimiyyətini tam olaraq reallaşdırdı, vətəndaşların və siyasi partiyaların nümayəndəli demokratiyada iştirakını təmin etdi, sivil cəmiyyət quruculuğu istiqamətində mühüm işlər ortaya qoydu.

Bütün iclaslarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyənləşdirdiyi prinsiplərə sadıq qalmaqla və konkret tarixi mühiti nəzərə saxlayaraq, ölkənin müstəqilliyini qoruyub saxlamaq və ərazi bütövlüyünü təmin etmək, insan azadlıqlarının və haqlarının dolğun şəkildə təmin edildiyi müasir hüquqi-demokratik dövlət qurmaq məqsədini daşıyan çox vacib qərarlar və qanunlar qəbul etmişdi. Sözü gedən bütün bu qərarlar və qanunlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin 3 qolunun - qanunvericilik, məhkəmə və icra orqanlarının formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdi. Bu vaxtda parlamentin 145 iclası keçirilmiş, 11 daimi olan komissiyası fəaliyyət göstərmiş, müzakirə olunmağa 270-dən artıq qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a qədəri qəbul edilmişdi. Parlamentin qanunlarının hazırlanması, müzakirə edilməsi və təsdiqində 11 qrup və fraksiyadan olan millət vəkilləri iştirak edirdilər. Qanunlar əksər hallarda gərgin müzakirə şəraitində ancaq üçüncü oxunusdan sonra qəbul olunurdu [6].

Azərbaycan hökuməti koalisiyalı kabinet idi. Burada üç nəfər rus naziri də təmsil olunmuşdu. Koalisiyalı yeni kabinet partiya prinsipi üzrə deyil, parlament fraksiyalarının hökumət başçısına və proqramına etimad prinsipi üzrə təşkil edilmişdi. Sonrakı, 1919-cu ilin mart və dekabr kabinetlərindəki dəyişikliklərdə də eyni prinsip əsas tutulurdu. Son iki kabinetə Müsavat Partiyasının görkəmli xadimi Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdir. Onun da hökumət proqramı F.Xoyskinin fəaliyyət göstərdiyi proqrama uyğun idi. Mövcud olduğu 17 ay ərzində müstəqil Azərbaycanın milli hökuməti demək olar ki, bütün sahələrdə əsaslı dəyişikliklərə nail oldu, ölkədə genişmiqyaslı islahatlar aparıldı [7].

Bununla belə, müxtəlif fikirli partiya, fraksiya və bloklar arasındakı ziddiyyətlər və çəkişmələr Parlamentin və onun qarşısında məsul olan hökumətin

fəaliyyətinə mənfi istiqamətdə təsir göstərmiş, qanunvericilik və icra funksiyalarının normal şəkildə həyata keçirilməsinə mane törətmişdir. 23 aylıq mövcudluğu dövründə AXC hökumətinin beş dəfə dəyişməsi siyasi plüralizmin göstəricisi olsa da, siyasi mühitin kəskin ziddətli vəziyyətinə də işarə edirdi.

AXC hökumətinin daxili və xarici siyasət sahəsində uğurla həyata keçirdiyi bir sıra demokratik-hüquqi islahatlar mühüm bir ənənənin əsasını qoysa da, həmin dövrdə mövcud olan çox mürəkkəb regional və beynəlxalq şərait Azərbaycanın öz istiqlaliliyyətini qoruyub saxlamasını mümkünsüz etdi. 1920-ci ilin 27 aprelində Azərbaycan bolşevik qüvvələri tərəfindən işğal edildi və Azərbaycan milli hökuməti istefa verməyə məcbur edildi. Beləliklə, ölkədə 70 illi Sovet hakimiyyəti quruldu və hakim oldu. Lakin 1980-ci illərin ikinci yarısından başlayan milli azadlıq mübarizəsi Azərbaycanın müstəqilliyinin yenidən qazanılması ilə nəticələndi. Yenə çox çətin regional və beynəlxalq şərtlərdə meydana çıxan Azərbaycan Respublikası özünü Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisi elan etdi.

1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan müstəqilliyini elan etsə də, SSRİ-dən ona miras qalmış hüquqi sistemi və qanunlar qanunun aliliyi və demokratik cəmiyyətin yaradılmasını təmin etmir, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına zəmanət vermirdi. Dövlət və cəmiyyətin gələcək inkişaf perspektivi qanunvericilik istiqamətində yeni islahatların keçirilməsini, müasir dünyanın tələblərinə cavab verən mütərəqqi və demokratik dəyərlərin təminatını, məhkəmə sistemi və qanunvericilik bazasının sivil cəmiyyətin standartlarına uyğunlaşdırılmasını tələb edirdi.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra demokratik bir dövlət quraraq öz inkişaf tərzini seçdi. Bununla belə, demokratik dövlət inşası prosesi asan başa gəlmədi. Müstəqilliyin ilk illəri Azərbaycan tarixinin ən çətin dövrlərindən biri idi. 1991-1993-cü illər xaos, özbaşınalıq, siyasi qeyri-sabitlik və vətəndaş müharibəsi təhlükələri ilə keçdi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına qarşı Ermənistan tərəfindən olan təhdid və təcavüzkarlıq, o cümlədən lokal separatçılıq meyilləri mövcud təhlükələrə yenilərini əlavə etdi, habelə demokratik dövlət quruculuğu və

sivil vətəndaş cəmiyyəti məqsədlərinin həyata keçirilməsinə bir xeyli ləngitdi.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və milli maraqlarına qarşı olan bu təhlükələr ilk öncə ölkədəki qeyri-sabit siyasi vəziyyəti aradan qaldırmağı və demokratik dövlət quruculuğu məqsədləri üçün normal sosial-iqtisadi şərtlərin yaradılmasını tələb edirdi. Belə çətin mərhələdə zəngin siyasi təcrübəsi olan Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyinə gəlməsi ölkədə sabitliyin bərqərar olmasına və bununla da dövlət quruculuğu üçün gərəkli olan yerli və beynəlxalq şərtlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Belə ki, siyasi, o cümlədən sosial-iqtisadi sabitliyin yaranması vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatına, liberal iqtisadiyyatın və bazar münasibətlərinə əsaslanan sahibkarlığın qorunmasına, dünya siyasi sistemində inteqrasiyaya, demokratik-hüquqi dövlətin, sivil cəmiyyətinin qurulmasına ciddi təkan verdi və on illərlə davam edən demokratik dövlət quruculuğu prosesinin əsasını qoydu. Demokratik-hüquqi dövlət quruculuğu prosesində ən mühüm məsələlərdən biri də demokratik dəyərlər bazisində məhkəmə-hüquq sisteminin yaradılması və daha da təkmilləşdirilməsi idi.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən və ölkədə siyasi və sosial-iqtisadi sabitlik yaradııldıqdan sonra, ölkədə demokratiya və hüquq istiqamətində bir sıra islahatlara start verildi. Bu və hazırda da davam edən demokratik-hüquqi dövlət quruculuğu üç mərhələdən keçmişdir.

Birinci mərhələnin ən əhəmiyyətli hadisəsi 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının hazırlanması və qəbulu olmuşdur. Bu mühüm sənəd hazırlanarkən, dövlətin ali məqsədi olaraq “vətəndaşların və insanların zadlıqlarının və hüquqlarının, AR-nın vətəndaşlarına layiq olan həyat səviyyəsinin təmin olunması” müəyyən edilmişdir. Demokratik cəmiyyətin ən mühüm göstəricisi olan insan hüquq və azadlıqlarının Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının ali məqsədi elan edilməsi, demokratikləşmə istiqamətindən atılan ən təməl addımlardan biri idi. Həmçinin Konstitutsiyada dövlətin ali məqsədi kimi vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsi ilə təmin edilməsi Azərbaycan dövlətinin sosial istiqamətini müəyyən edərək, sosial-demokratiya işarə etməkdədir [2:1].

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası ümumxalq səsverməsi yolu ilə səsvermə hüquqi olan bütün vətəndaşların iştirakı ilə qəbul edilmişdir ki, bu da demokratik idarəçilikdə xalqın iştirakının birbaşa vasitəsi ilə referenduma dövlət quruculuğu prosesində verilən üstünlüyü göstərmişdir. Demokratik prosedurlarla qəbul edilən Konstitutsiya demokratiyanın əsas prinsipi – xalqın hakimiyyətin mənbəyi olması qaydasını özündə əks etdirərək, habelə dövlət idarəçiliyinin qüvvələr ayrılığı (qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti) əsasında təşkil edilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasında İnsan Hüquq və Azadlıqları geniş şəkildə müəyyən olunmuş, onların təminat mexanizmləri göstərilmiş və bütün dövlət orqanları üçün bu dəyərlərin həyata keçirilməsi istiqamətində vahid siyasət təyin edilmişdir. Konstitutsion göstərişlərə müvafiq olaraq, 1995-ci ildən etibarən keçirilən hüquqi-demokratik islahatların əsas istiqamətini hər zaman İnsan Hüquq və Azadlıqları təşkil etmiş və siyasi, sosial-iqtisadi hüquqların təminatı demokratik dövlət quruculuğunun əvəz edilməz atributuna çevrilmişdir.

Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu və hüquqi islahatların aparılmasının başlıca istiqamətlərindən birini də Avropa Şurası (AŞ) ilə əməkdaşlıq təşkil etmişdir. Avropa hüquq sistemində inteqrasiya üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu əməkdaşlığın əsası 1996-cı ildə AŞ ilə Azərbaycan arasında qəbul olunan əməkdaşlıq proqramı ilə qoyulmuşdur. Bu proqramın əsas məqsədi “İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası”na müvafiq olaraq yeni qanunların hazırlanması və qəbul edilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə 1996-cı ildə Hüquqi İslahatlar Komissiyası yaradılmışdır. Komissiyanın əsas işi hüquqi islahatların icrası, qanunun aliliyi prinsipinin və demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsi sahəsində qanunvericilik, məhkəmə və icra hakimiyyətlərinin fəaliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi olmuşdur. Bu Komissiya birinci mərhələdə həyata keçiriləcək hüquqi islahatlarının prioritetlərini müəyyənləşdirir və Sovet İttifaqından miras hesab edilən hüquq sisteminin fəlsəfəsini bütünlükdə dəyişdirir. Azərbaycanda həyata keçirilən hüquqi islahatların kökündə

ümumbəşəri demokratik prinsiplər, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyi kimi ədalət mühakiməsinin prinsipləri, fundamental dəyərlər qoyulur [2, 42].

Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasının qəbul edilməsi ilə eyni zamanda ölkənin məhkəmə-hüquq sistemində islahatların əsası qoyulmuşdur. Bu kontekstdə, ilk növbədə Sovetlər Birliyindən miras qalmış köhnə hüquq sistməmindən imtina edilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verən məhkəmə-hüquq sisteminə keçilməsi gərəkli idi. Nəticədə AŞ ilə əməkdaşlıq Komissiyasının fəaliyyəti sayəsində bir-sıra normativ-hüquqi aktlar işlənib hazırlanır, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatı istiqamətində qanunlar qəbul edilir. Komissiyanın hazırladığı “Məhkəmələr və Hakimlər haqqında”, “Konstitutsiya Məhkəməsi haqqında” qanunlar müstəqil məhkəmə sisteminin yaradılması istiqamətində çox mühüm qanunvericilik təşəbbüsləri olmuş, məhkəmə-hüquq islahatları ilk addımlardan biri atılmışdır. Nəzərə alsaq ki, demokratik dövlət idarəçiliyində, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və təminatında müstəqil məhkəmə hakimiyyəti necə mühüm rol oynayır, o zaman bu istiqamətdə həyata keçirilən işlərin demokratik-hüquqi dövlət quruculuğunda tutduğu yer aydın olur. Demokratik dövlət quruculuğunun keçdiyi inkişaf yolunun birinci mərhələsində həyata keçirilən hüquqi-demokratik islahatlar çərçivəsində yeni hüquq sistemə keçid üçün aşağıdakı mühüm qanunvericilik aktları qəbul olunmuşdur: Cinayət-Prosessual, Cinayət, Mülki, Mülki Prosesual Məcəllələr, Ailə, Əmək, İnzibati, Gömrük, Xətalər, Vergi və digər Məcəllələri, "Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında", "Notariat haqqında", istintaq, "Təhqiqat, məhkəmə və prokurorluq orqanlarının qanunazid hərəkətlərinin nəticəsində fiziki şəxslərə dəymiş ziyanın ödənilməsi haqqında", "Vətəndaşların azadlıq və hüquqlarını pozan hərəkət və qərarlardan məhkəməyə şikayət olunması barəsində" və digərləri [2, 5].

Azərbaycanda reallaşdırılan demokratik dövlət quruculuğu prosesinin vacib tərkib bölmələrindən biri 2001 - ci ildə Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) institutunun yaradılması olmuşdur. Ombudsman institutu qeyri-məhkəmə müdafiə mexanizmi kimi Avropa geniş yayılmış təcrübədir.

Bu institut vəzifəli şəxslər, habelə dövlət və yerli bələdiyyə orqanları tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulması hallarından məsuliyyət daşıyır və bu halların aradan qaldırılaraq pozulmuş azadlıq və hüquqların bərpası yönündə fəaliyyət göstərir.

AR-da insan azadlıq və hüquqlarının təminatı yönündə irəli atılmış ən vacib addımlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 18 iyun 1998-ci il tarixində verdiyi sərəncama əsasən insan hüquqlarının qorunması sahəsində dövlət proqramının qəbulu olmuşdur. Bu proqram insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində yerli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara, milli hüquq sisteminin Avropa Konvensiyasına uyğunlaşdırılması və bu istiqamətdə müvafiq islahatların həyata keçirilməsi məqsədi ilə qəbul edilmişdir. Bəhs edilən proqramın eyni zamanda Azərbaycanın Avropa Şurasına üzvüyü ərəfəsində bu demokratik təsisata inteqrasiya üçün həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdu.

Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə sivil cəmiyyət və insan hüquq və azadlıqlarının təminatı istiqamətində atılmış ən mühüm addım ölüm hökmünün ləğv edilməsi olmuşdur. Milli Məclisin 10 fevral 1998-ci ildə qəbul etdiyi qanunla Azərbaycanda ölüm cəzası ləğv olunmuş və 1999-cu il tarixli yeni Cinayət Məcəlləsində ən ağır cəza kimi onun yerini ömürlük azadlıqdan məhrum etmə tutmuşdur. Məhz bu təşəbbüs Azərbaycanın Avropa Şurasına üzvlük üçün qapısını açmışdır. Belə ki, hazırda Avropa Şurasına daxil olan heç bir ölkədə ölüm hökmü tətbiq olunmur və Azərbaycan Şuraya üzv kimi qəbul olunarkən, İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasını və ona əlavə olaraq Ölüm Cəzasının Ləğvi haqqında 6 sayılı Protokolu imzalamışdır.

Azərbaycan AŞ-nın tamhüquqlu üzvünə çevrildikdən sonra, həyata keçirilən islahatların bir istiqamətini də vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və bu məqsədlə müvafiq qanunvericilik aktlarının və mexanizmlərin yaradılması olmuşdur. Bu çərçivədə 2004-cü ildə qəbul edilən “Korrupsiyaya qarşı Mübarizə haqqında” qanun vətəndaşların vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqlarının pozulmasına qarşı yönələrək, iqtisadi inkişaf üçün əlverişli mühit yaradılması

məqsədi daşıyırdı. Qanun eyni zamanda korrupsiyaya qarşı mübarizənin ilkin hüquqi-institutsional bazisini təşkil edir. Bəhs edilən qanunla eyni zamanda korrupsiya halları ilə mübarizə aparılması üçün dövlət proqramı qəbul edilmiş və Dövlət Qulluğunun İdarəetmə Şurası yanında Korrupsiya ilə mübarizə üzrə Komissiya və Baş prokurorun yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə İdarəsi təşkil edilmişdir. Bununlada, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda icra edilən məhkəmə-hüquq islahatının ilkin hissəsində demokratik edalət mühakiməsi prinsiplərinə söykənən yeni üç pilləli məhkəmə sistemi, konsititusiya nəzarəti, insan hüquqları üzrə müvəkkil kimi yeni təsisatlar təşkil edilir, hüquq-mühafizə sisteminin fəaliyyəti təkmilləşdirilir, KİV-lərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti genişlənilir, insanların hüquqlarının qorunması - təmin olunması sferasında effektiv müdafiə mexanizmləri formalasdırılır. Müasir tələblərə və beynəlxalq prinsiplərə uyğun mütərəqqi məcəllə və qanunlar qəbul edilir [2, 5].

Azərbaycan Respublikasının hüquqi-demokratik dövlət quruculuğunun ikinci mərhələsi İlham Əliyevin dövlət başçısı seçilməsi ilə başlamışdır. 2004-cü ildən etibarən start götürən bu mərhələ, ölkənin iqtisadi inkişafının sürətli xarakter alması, neft-qaz gəlirlərinin artması və əhalinin sosial rifahının yüksəlməsi ilə eynivaxtlı proses olmuşdur. Yeni yaranan bu şərtlər və dünyada gedən iqtisadi-siyasi proseslər hüquq sistemini, qanunun aliliyini, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminat mexanizmlərini daha da təkmilləşdirməyi tələb edirdi. Bu amilləri nəzərə alan və Avro-Atlantik məkana inteqrasiyanı qarşısına məqsəd qoyan ölkə rəhbərliyi demokratik idarəçiliyin və hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmağa başlayır. Demokratik məhkəmə-hüquq sistemi və insan hüquqlarının daha yaxşı səviyyədə müdafiəsi məqsədi ilə Azərbaycanın Avropa Şurası ilə əməkdaşlığı genişləndirilir: tərəflər arasında birgə işçi qrupu təsis edilir və hakimlərin seçimi-təyinatı, ixtisas artımı və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə Fəaliyyət Planı, ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində bir sıra qanunvericilik aktları hazırlanır. Bu mərhələdə həmçinin “Məhkəmə-hüquq Şurası haqqında” qanun qəbul olunur və “Məhkəmələr və Hakimlər haqqında” qanuna dəyişikliklər olunur. Demokratik-

hüquqi islahatların 2-nci mərhələsi məhkəmələrin azadlıqlarının gücləndirilməsi, hakimlərin seçmə prosedurunun yeni prinsiplərə müvafiq olaraq müəyyən edilməsi, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflığın təmin olunması, fəaliyyəti zamanı sui-istifadəyə yol vermiş hakimlər haqqında intizam məsuliyyətinin möhkəmləndirilməsi, məhkəmə hakimiyyətinin özünü idarə funksiyalarını icra edən mahiyyətə təzə Məhkəmə-Hüquq Şurasının yaradılması, boş hakim vəzifələrinə namizədlərin seçilməsi işini icra edən yeni qurumun - Hakimlərin Seçki Komitəsinin yaradılması məsələlərini əhatələyərək hüquq sisteminin müasirləşdirilməsinə imkan yaradır [2:7].

Hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu sahəsində reallaşdırılan islahatların 3-ncü mərhələsi Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında Məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi barəsində” 2006-cı il 19 yanvarda verdiyi fərmanla başlamışdır. Bu fərman ikinci mərhələdən yeni islahatlara keçid üçün nəzərdə tutulmuş və demokratik dəyərlərin, insan hüquq və azadlıqlarının və qanunun aliliyinin təminatında dövlətin mühüm institutu olan məhkəmələrin beynəlxalq standartlara cavab verəbilirliyinin artırılması məqsədi daşımaqdadır. Belə ki, Azərbaycanın iştirakçısı və bilavasitə təşəbbüsçüsü olduğu beynəlxalq miqyaslı enerji-nəqliyyat layihələri, həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, xarici iqtisadi əlaqələrin ilbəl yüksəlməsi, yeni inovasiya və texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi və tətbiqi məhkəmə-hüquq sistemində təkmilləşdirilmələri vacib etmişdir. Məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsinin sonrakı mərhələsinin əsas məqsədi regionların sosial-iqtisadi inkişafı şəraitində əhalinin hüquqi yardıma və hüquq institutlarına tələbatının ödənilməsindən ötürü regionlarda yeni iqtisad və apelyasiya məhkəmələrinin yaradılması, süründürməçilik, vətəndaşların şikayətlənmələrinə, korrupsiya hallarına səbəb olan sui-istifadəyə və başqa nöqsanların aradan götürülməsi, ədalət mühakiməsinin effektivliyinin, məhkəmə qərarlarının icra durumunun yaxşılaşdırılması və vətəndaşların məhkəmələrə inamının yüksəldilməsi, məhkəmələrə müraciətin asanlaşdırılması, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi, məhkəmə aparatlarının strukturunun və işinin daha operativ şəkildə qurulması, texniki təchizatının yaxşılaşdırılması, o cümlədən digər vacib məsələlərin

həll edilməsidir.

Qeyd edilən məqsədlərlə bağlı regionlarda cinayət məhkəmələri yaradılmış (Bakı, Gəncə, Lənkəran, Şəki), o cümlədən inzibati-iqtisadi məhkəmələr təşkil edilmiş, hakimlərin müstəqilliyinin artırılması üçün onların maddi vəziyyəti yüksəldilmiş, məhkəmələrin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. Görülən bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda demokratik institutların fəaliyyəti xeyli yaxşılaşmış və beynəlxalq standartlara cavab verən hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquq və azadlıqları təmin edilmişdir.

1995-ci ildən hazırkı dövrə qədər bu istiqamətdə həyata keçirilən əsaslı dövlət siyasəti nəticəsində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Azərbaycanla beynəlxalq təşkilatlar arasında 50-dən çox sənəd imzalanmışdır. Bu sənədlər insan hüquqlarının müdafiəsi və təminatı istiqamətində fəaliyyət göstərən təşkilatlarla Azərbaycan arasında əməkdaşlığı dərinləşdirməklə yanaşı, dövlət siyasətinin başlıca prioritetlərindən biri olan insan hüquqları sahəsində ölkənin üzərinə bir sıra mühüm öhdəliklər qoymuşdur. Bu öhdəliklər və dəyişən dünyanın müasir dəyərləri hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu sahəsində islahatların davam etdirilməsi və daha da dərinləşdirilməsini, insan hüquqları müdafiə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılmasını və beynəlxalq qurumlarla bu istiqamətdə əməkdaşlığın sıxlaşdırılmasını, sivil vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişaf etdirilməsini, habelə hüquqi maarifçiliyin genişləndirilməsini tələb etməkdədir. Bu kontekstdə Azərbaycanın uğurlu iqtisadi inkişafı və beynəlxalq siyasi nüfuzunun ilbəl yüksəlməsi siyasi, o cümlədən sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqların müdafiəsi işinin təkmilləşdirilməsini, demokratik vətəndaş cəmiyyəti institutları və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə hərtərəfli şəraitin yaradılmasını zəruri edir.

2.3. Azərbaycan demokratiya modelinin dünya demokratiya modelləri ilə müqayisəsi, fərqli və oxşar cəhətləri

Keçən əsrin 90-cı illərində Soyuq Müharibənin sona çatması demokratikləşmə proseslərinin üçüncü mərhələsinin əsasını qoydu. Çox mürəkkəb ictimai-siyasi

münasibətlər kontekstində SSRİ-dən ayrılan və öz istiqlaliyyətini yenidən bərpa edən Azərbaycan da müstəqilliyinin ilk illərindən bu demokratikləşmə proseslərinə qoşuldu və prezident respublikası idarəçilik formasını qəbul etdi. Ölkədə 1991-93-cü illərin qeyri-sabit ictimai-siyasi mühitinin ardından 1995-ci ildən başlayaraq demokratik idarəçilik prinsipləri bərqərar olunmağa başladı və Konstitutsiya sənədinin qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasının siyasi sisteminin hüquqi cəhətdən formalaşmasının əsası qoyuldu. Beləliklə, Konstitutsiyanın qəbul edilməsi ilə siyasi idarəçilik institutları müəyyən olundu, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyət çərçivələri təyin edildi. 1995-ci il tarixli Azərbaycan Konstitutsiyası demokratik siyasi sistem və idarəçilik rejiminə hüquqi bazis olmaqla yanaşı, xalqın milli adət-ənənələrini və tarixi şəraitin reallıqlarını da nəzərə alaraq hazırlanmışdır. Habelə, Azərbaycanın siyasi sistemi demokratik idarəçilik rejiminə malik ölkələrdə olduğu kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan daxili struktur elementlərdən, daha doğrusu alt sistemlərdən (institusional; normativ-tənzimləyici; kommunikativ; siyasi-ideoloji) təşkil olunmuşdur [8: 52].

Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasına görə, Azərbaycan dövləti demokratik dövlətdir. Bu, demokratik idarəçiliyin başlıca şərti olan xalqın hakimiyyətin əsas mənbəyi olması yaxud seçdiyi nümayəndələr vasitəsilə öz-özünü idarəetməsi deməkdir. Müasir demokratiyaların hər birinin başlıca funksionallıq vasitəsi olan bu prinsip Azərbaycan Konstitutsiyasında əks olunmuşdur və seçki institutu vasitəsilə həyata keçirilməkdədir. Respublikaların demokratikliyi siyasi-sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqların təminatı və qorunması – bu kontekstdə siyasi partiyaların, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının və müxtəlif maraq qruplarının nümayəndəli demokratiyada iştirakına şərait yaradılması, habelə vətəndaşların demokratik vasitələrlə siyasi-hüquqi qərar vermə prosesində iştirakına əsaslanır. Bu kontekstdə Azərbaycanda demokratik dövlət rejimi nümayəndəli demokratiyanın (seçkili orqanların fəaliyyəti) mövcudluğuna və əhalinin həyatı ilə bağlı qanunların, qərarların qəbulunda onların (parlament, bələdiyyə və s. şəklində) iştirakına əsaslanır ki, bu da inkişaf etmiş demokratiyalara (ABŞ, Fransa, İngiltərə, Almaniya, Yaponiya

və s.) xas bir xüsusiyyətdir [8:54].

Azərbaycanda idarəçilik rejiminin demokratikliyi şərtləndirən digər amil dövlətin hüquqi xarakterli olması, yəni öz fəaliyyətində hüququ rəhbər tutmasıdır. Özfəaliyyətində hüququ rəhbər olaraq tutmayan, qanunun aliliyinə dayanmayan, ictimai həyatın hər sahəsini qanunlarla idarə etməyən, mühüm insan azadlıq və hüquqlarını təmin etməyən bir sistem hüquqi hesab edilə bilməz. Bu baxımdan Azərbaycanda hakimiyyətin əsas özülü kimi xalqı (seçicini) və əsas məqsədi olaraq onun maraq və istəklərinin təmin olunmasını qəbul etməsi, o cümlədən hüquqi dövlətin mövcudluğunu şərtləndirir. Bu halda vətəndaşlar dövlətin işlərində yaxından iştirak edir, cəmiyyətin demokratik şəraitdən bəhrələnməklə özlərinin hüquq və azadlıqlarını reallaşdırırlar. Dövlət konstitusion normalar vasitəsi ilə ictimai-siyasi sistemin sabitliyinə, əhalinin təhlükəsizliyi və maraqlarına təhlükə yaradan bütün halların qarşısını alır [8:54].

Azərbaycan Respublikasının konstitusion sənədi müasir demokratiyalara xas digər xüsusiyyəti özündə ehtiva edir: din dövlətdən ayrılır. Yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisliyini davam etdirərək yenidən istiqlaliyyət qazandıqdan sonra da dünyəvi-sivil dövlət kimi qalmaq yolunu seçmişdir. Bu, dinin dövlət siyasi-hüquqi qərar vermə və digər işlərinə qarışmaması, din adamlarının siyasi fəaliyyət göstərməsinin qanunla qadağan edilməsi, hansısa dini inanca üstünlük verilməməsi, dini təşkilatların qanun qarşısında bərabərliyi mənasına gəlir. Bəhs edilən prinsip, yəni respublikanın dünyəvi olması müasir dünya demokratiyalarının ayrılmaz xüsusiyyətidir.

Azərbaycan dövləti idarəçilik forması baxımından respublika tiplidir. Lakin Konstitusiyada bu dövlətin idarəetməsinin növü (Respublika idarəetməsinin dünyada parlamentli, Prezidentli və natamam Prezident idarəçiliyi olmaqla üç forması mövcuddur) müəyyən edilməmişdir. Buna baxmayaraq, Konstitutsiya hakimiyyət bölgüsü müəyyən etmişdir ki, bu da demokratik dövlətin mühüm əlamətlərindən digəridir. Konstitusiyaya görə, ölkəni daxildə və xarici aləmdə dövlət başçısı – Prezident təmsil etsə də, dövlət hakimiyyətinin təşkili hakimiyyətlərin bölünməsi

prinsipi əsasında həyata keçirilir. Qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis, icra hakimiyyətini Prezident, məhkəmə hakimiyyətini isə məhkəmələr həyata keçirirlər. Bu prinsip həyata keçirilərkən hakimiyyətin qollarından hər birinin öz səlahiyyətləri daxilində müstəqil fəaliyyət göstərməsi və bir-birinin işinə müdaxilə edə bilməməsi Konstitutsiyada tənzimlənməyə çalışılmışdır. Lakin demokratiyanın Azərbaycan modeli, ABŞ və Fransa kimi inkişaf etmiş demokratiyalarda olduğu kimi, icra hakimiyyətinin qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətləri üzərində nisbi üstünlüyü ilə səciyyəlidir.

Hakimiyyət funksiyalarının müstəqil, bir-birindən asılı olmayan dövlət qurumları vasitəsi ilə həyata keçirilməsinin əsas məqsədi demokratik idarəetməyə, qarşılıqlı nəzarətə və əsas insan azadlıqlarına, hüququn dövlət və fəaliyyət üzərində üstünlüyünə təminat verilməsi ilə bağlıdır. Çünki, bu halda müvafiq dövlət institutları vasitəsilə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətinin sərhədləri müəyyənləşir. Azərbaycanda icra hakimiyyəti sosial münasibətləri qurucu, tənzimləyici və tətbiq edici xarakter daşıyır. Məhkəmə hakimiyyəti isə bu münasibətlərlə bağlı hüquqi normalarda mübahisə yarandığı halda işə qarışır, faktları araşdırır və mühakimə edir. Ümumilikdə isə, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı şəkildə bir-birinin fəaliyyətini tənzimləyir. Məsələn, Milli Məclis Prezidentin təqdimatına uyğun olaraq Baş nazirin vəzifəyə təyin olunmasına razılıq verir (AR-nın Konstitusiyası, m. 95). Prezident isə Milli Məclisin verdiyi qanunları imzalayır və dərc edir (m. 109). Konstitusiya Məhkəməsi isə Prezidentin fərmanlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktlarının və Nazirlər Kabinetinin şıxardığı qərarların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olması məsələlərini həll edir (maddə 130). Ən başlıcası, Konstitusiya Məhkəməsi icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi ilə əlaqədar mübahisələri həll etməklə, ali konstitusion nəzarəti funksiyasını icra edir [8:58].

III FƏSİL. Azərbaycanın dövlət idarəçilik mexanizminin təkmirləşdirilməsi və demokratiyanın təminat istiqamətləri

3.1. Azərbaycanın dövlət idarəçilik mexanizminin mövcud vəziyyətinin təhlili və təkmirləşdirilməsi yolları

Təməlləri 1918-ci ildə atılmış və Sovet İttifaqı parçalandıqdan sonra 1991-ci ildə yenidən müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycan dövləti də qurulduğu ilk gündən etibarən demokratik respublika olmaq yolunda mühüm addımlar atmışdır. 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiya bu yolda atılan ilk addımlardan biri olmuşdur.

Konstitusiya ilə ölkənin idarəçiliyi hakimiyyət bölgüsü prinsipinə əslanmış, qanunvericilik hakimiyyəti-Milli Məclis, icraedici hakimiyyət-prezident, məhkəmə hakimiyyəti isə məhkəmələr tərəfindən təşkil edilmişdir. Mərkəzi hakimiyyətin bölgələrdəki təmsilçisi prezident tərəfindən təyin edilən icra hakimləridir. Bundan əlavə, 1999-cu ildə ilk dəfə keçirilən seçkilərlə icra hakimliyi sistemi ilə bələdiyyə sisteminin tətbiqinə də başlanmışdır.

Yeni demokratik dövlət təsisinin yolu təxmin edildiyi kimi ilk növbədə dövlətin öz Konstitusiyasını tərtib etməsi ilə açılmalı idi. 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yoluyla qəbul edilən Azərbaycan Konstitusiyasının hazırlanmasına 1991-ci ildə başlanmışdır. Referendumda seçicilərin 86 %-i iştirak etmiş və səs verən əhalinin 91.9 %-i səslərini Konstitusiyanın leyhinə istifadə etmişdirlər. 27 noyabr 1995-ci ildə qüvvəyə minən Azərbaycan Konstitusiyası Dövlət Başçısı Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə mütəxəssislərdən ibarət Konstitusiya Komissiyası tərəfindən hazırlanmışdır. Konstitusiya komissiyası dövlətin əsas qanununun hazırlanması üzərində altı ay işləmişdir. Dövlətin əsas qanunvericilik aktının bu qədər gecikməsinin səbəbi isə, ölkədə davam edən müharibə şəraiti və siyasi qeyri-sabitlik olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıyla dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə bölünmüşdür. Əsas 1991-ci ildə qəbul edilmiş Müstəqillik Bəyannaməsindən alan yeni Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarına geniş yer verilmişdir [26].

Müstəqil Azərbaycanın yeni Konstitusiyası həm prezidentlik sisteminin xüsusiyyətlərini, həm də güclü icra hakimiyyəti prinsipini ehtiva edir. Konstitusiyanın ikinci hissəsində təməl insan hüquq və azadlıqlarına geniş yer verilmiş, dövlətin ali məqsədinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi olduğu açıq şəkildə ifadə edilmişdir. Həmçinin, hər kəsə sərbəst toplaşma azadlığı verilərək, bütün vətəndaşların cəmiyyətin siyasi həyatında və dövlətin idarə olunmasında iştirak haqqı konstitusiya ilə zəmanət altına alınmışdır.

Cədvəl. 3.1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mündəricatı

Birinci Bölmə:	Ümumi Müddəalar
1. Fəsil:	Xalq Hakimiyyəti
2. Fəsil:	Dövlətin Əsasları
İkinci Bölmə:	Əsas Azadlıqlar, Hüquqlar və Vəzifələr
3. Fəsil:	Əsas Vətəndaş və İnsan Azadlıq və Hüquqları
4. Fəsil:	Vətəndaşların Əsas Vəzifələri
Üçüncü Bölmə:	Dövlət Hakimiyyəti
5. Fəsil:	Qanunvericilik Hakimiyyəti
6. Fəsil:	İcra Hakimiyyəti
7. Fəsil:	Məhkəmə Hakimiyyəti
8. Fəsil:	Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dördüncü Bölmə:	Yerli Özünü idarəetmə
9. Fəsil:	Bələdiyyələr
10. Fəsil:	Qanunvericilik Sistemi
Beşinci Bölmə:	Qanun və Hüquq
11. Fəsil:	Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında Dəyişikliklər
12. Fəsil :	Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına Əlavələr

Konstitusiyanın “Ümumi müddəalar” başlıqlı ilk bölməsinin birinci fəslə “Xalq Hakimiyyəti” adlanır və ilk maddəsində də “Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır” deyilərək dövlətin idarəetmə formasının respublika olduğu vurğulanır və demokratiyaya işarə olunur. Ancaq konstitusiya və qanunların tətbiqində demokratiyanın nə dərəcədə müşahidə olunduğu müzakirə açıq mövzudur.

“Ümumi müddəalar” bölməsinin ikinci fəslində “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır” müddəası qeyd olunmuş və demokratiya yenidən vurğulanmışdır. Bu fəsildə icra, qanunvericilik və məhkəmə orqanları aydın şəkildə müəyyən edilir. Maddə 7.3-də “Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir” qeyd edilərək, hakimiyyətin qolları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi icra edir;
- icra hakimiyyəti AR-nın Prezidentinə məxsusdur;
- məhkəmə hakimiyyətini AR-nın məhkəmələri həyata keçirir [1].

Konstitusiyanın 3-cü fəslə tamamilə dövlət idarəçiliyinə həsr edilmiş və qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin işləmə mexanizminə yer verilmişdir. 3-cü Bölümün 4-cü fəslə isə, muxtar bölgə olan Naxçıvanla əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququ Sovet rejimindən fərqli olaraq, dövlətə məxsus olmaqdan çıxmış və Konstitusiyanın 13.2-ci maddəsində bu formada ifadə edilmişdir; “Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər”.

Konstitusiyanın müvafiq maddəsində (152) "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində dəyişikliklər yalnız referendumla qəbul edilə bilər" hökmü qeyd edilərək, konstitusiyaya dəyişikliklər çətinləşdirilmişdir. Konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsinə tətbiq olunan məhdudiyyət 155-ci maddə ilə daha da möhkəmləndirilmişdir; “Bu Konstitusiyanın 6-cı, 1-ci, 2-ci, 8-ci 7-ci, və 21-ci maddələrində dəyişikliklər edilməsi və ya onların ləğvi haqqında, III-cü fəslində

nəzərdə tutulmuş vətəndaş və insan azadlıq və hüquqlarının ləğv edilməsi və yaxud Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərdən daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılması barəsində təkliflər referendumuna qoyula bilməz”.

Dövlətin idarəçilik mexanizmi

İcra hakimiyyəti - Prezident

Konstitusiyanın 7-ci, 8-ci və 99-cu maddələrində Azərbaycanda icra hakimiyyətinin Prezidentin səlahiyyətində olduğu qeyd olunmuşdur. 8-ci maddə "Azərbaycan dövlətinin başçısı" adlanır. Prezidentlik sistemini tətbiq edən ölkədə prezident həm dövlət başçısı, həm də icra hakimiyyətin ən üst pilləsində duran şəxsdir. 100-ci maddəyə əsasən, prezidentliyə namizəd üçün tətbiq olunan konstitutsion tələblər 2016-cı ilə qədər aşağıdakı kimi idi; ölkə ərazisində azı 10 il daimi yaşayan, yaşı 35-dən yuxarı, o cümlədən ağır cinayət üzündən məhkum olunmayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna sahib olan, digər dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, eyni zamanda ikili vətəndaşlığı olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı prezidentliyə namizəd ola bilər. Lakin 18 iyun 2016-cı ildə keçirilən referendumun nəticələrinə əsasən konstitutsiyada dəyişiklik edilmiş, başqa sözlə, 100-cü maddədəki “yaşı otuz beşdən aşağı olmayan” sözləri çıxarılmış, beləliklə prezidentliyə namizədlik üçün tətbiq olunan yaş məhdudiyyəti aradan qaldırılmışdır. Bundan əlavə, 2009-cü ilə qədər Konstitusiyanın 101-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan respublikasında bir şəxs iki dəfədən artıq dövlət başçısı seçilə bilməzdi. Lakin 2009-cü ildə keçirilən referendumla bu maddənin müvafiq bəndi Konstitusiyanın mətnindən çıxarılmış və bir şəxsin məhdudiyyətsiz prezident seçilmə imkanının önü açılmışdır.

Konstitusiyanın 109-cu maddəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 32 səlahiyyəti qeyd edilmişdir ki, bunlardan ən əhəmiyyətliləri aşağıdakılardır:

- Parlament seçkiləri təyin edir;
- Dövlət büdcəsini parlamentin təsdiqinə verir;
- Dövlətin sosial və iqtisadi proqramlarını təsdiq edir;

- Milli Məclisin razılığına əsasən baş naziri vəzifəyə təyin edir və həmçinin vəzifədən kənarlaşdırır;
- Nazirlər Kabinetinə üzvlər təyin edir və vəzifədən azad edir;
- Dövlət büdcəsində icra hakimiyyəti üçün ayrılmış xərclər daxilində yerli və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları təşkil edir;
- Referendum keçirir və s.

Qanunverici hakimiyyət - Milli Məclis

Konstitusiyanın 7-ci və 81-ci maddələrində qanunvericilik hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirildiyi qeyd olunur. Həmçinin 5-ci Fəsil bütövlükdə Qanunvericilik Hakimiyyətinə aiddir. 125 üzvdən ibarət olan Azərbaycan parlamentində millət vəkilləri 5 illik müddət üçün seçilir. Konstitutsiyaya müvafiq olaraq, yaşı 25-dən aşağı və hüquqi məhdudiyəti olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları Milli Məclisə deputat seçilə bilərlər. Milli Məclisin səlahiyyətləri Konstitusiyanın 95-ci maddəsində göstərilmişdir ki, onlardan ən vacibləri aşağıdakılardır:

AR Prezidentinin təqdimatına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiqi və onun icra edilməsinə nəzarət;

- AR Prezidentinin təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikası diplomatik nümayəndeliklərinin təsis olunması;
- Dövlətlər arası və AR-nın qanunlarından fərqli qaydaları nəzərdə tutan hökumətlərarası kontraktların təsdiqi və ya ləğv edilməsi;
- AR Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin təyin olunması;
- AR Prezidentinin təqdimatına uyğun olaraq AR-nın Baş nazirinin vəzifəyə təyin olunmasına razılığın verilməsi;
- AR-nın Prezidentinin təqdimatı üzrə Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun vəzifəyə təyin edilməsi və yaxud vəzifədən kənarlaşdırılmasına razılığın verilməsi;

- AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin təqdimatından sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin impicment qaydasında vəzifədən uzaqlaşdırılması;
- Referendum təyin olunması və s.

Göründüyü kimi, Konstitutsiyaya müvafiq olaraq, Milli Məclis bir sıra mühüm səlahiyyətləri həyata keçirməsinə baxmayaraq, hakimiyyət bölgüsündə qanunvericilik hakimiyyəti ilə icra hakimiyyəti arasında bərabərlik qoymaq mümkün deyil. Parlamentin səlahiyyətlərinə aid olan başlıca məsələlərdə dövlət başçısının bu və ya digər şəkildə iştirakçı olması zəruridir ki, bu da qanunvericilik orqanını icra orqanından yarı-asılı vəziyyətə salır.

Məhkəmə

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyəti Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və ümumi məhkəmələrdən ibarətdir. Hakimlər konstitusiyaya və qanuna riayət etmək istisna, müstəqildirlər. Konstitusiyaya və Ali məhkəmə üzvləri ilə Respublika Baş prokuroru, konstitusiyada müəyyən olunduğu kimi, prezidentin təklifi ilə Milli Məclisin təsdiq etməsi ilə vəzifəyə təyin olunur və vəzifədən kənarlaşdırılırlar; “Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Konstitusiyaya Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin işdən azad edilməsi barəsində qərarı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində səksən üç səs çoxluğu ilə qəbul olunur” (m. 128.5).

Konstitusiyaya məhkəməsi doqquz hakimdən ibarətdir. Dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlarla qüvvəyə minməyən dövlətlərarası müqavilələrin konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq, siyasi partiyaların bağlanması kimi məsələlər Konstitutsiyaya Məhkəməsinin səlahiyyət və vəzifələrinə daxildir [24].

İnzibati idarəçilik strukturu

Mərkəzi hakimiyyət orqanları

Azərbaycan Respublikası rayon adlanan inzibati vahidlərə bölünür. Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyaya müvafiq olaraq, unitar quruluşa malik olsa da, onun tərkibinə Naxçıvan Muxtar Respublikası daxildir. Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsünə 66 rayon (rayon mərkəzləri də şəhər adlandırılır), 13 şəhər, 130

şəhər tipli qəsəbə və 4350-dən çox kənd daxildir. Rayonlarda icra hakimiyyətin prezidentin təyin etdiyi icra başçısı həyata keçirir. Bundan əlavə, ilki 1999-cu ilin dekabr ayında keçirilən seçkilərdən etibarən icra hakimliyi sistemi ilə yanaşı, bələdiyyə sistemi də tətbiq olunmaqdadır [22].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının altıncı fəslə "İcra hakimiyyəti" adlanır. Daha əvvəl 99-cu maddədə icraedici hakimiyyətin başında prezidentin durduğu qeyd edilmişdir. Prezident öhdəsində olan vəzifələri yerinə yetirmək üçün öz icra orqanlarını yaradır və bu orqanlar üç pilləlidir. Üst səviyyə icra pilləsinə Nazirlər Kabineti, Nazirlər Kabineti yanında (mərkəzi hakimiyyət orqanları kimi) dövlət komitələri (məsələn, Dövlət Statistika Komitəsi), xidmətlər (məsələn, Asan Xidmət) və baş idarələr, yerli icra orqanları kimi də mərkəzin bölgələrdəki icra qolu olan icra hakimiyyətləri daxildir.

Konstitusiyanın 114-cü maddəsinə görə, Prezident üst səviyyə icra orqanı olan Nazirlər Kabinetini təşkil edir və Kabinet yalnız prezidentə önündə məsuliyyət daşıyır. Nazirlər Kabinetinə Baş nazir, nazirlər, baş nazir müavinləri və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı rəhbərləri daxildir (Konstitusiya, maddə 115). Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri ilə icra hakimlərini prezident parlamentin razılığını almadan təyin edir. Lakin, Baş nazir isə, parlamentin razılığı əsasında təyin edilir. Ancaq əgər "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçdiyi namizədlərin Azərbaycan Respublikasının Baş naziri vəzifəsinə təyin olunmasına Milli Məclisin 3 dəfə razılığı olmazsa, AR-nın Prezidenti Baş nazir AR Milli Məclisinin razılığını almadan təyin edə bilər" (Konstitusiya, maddə 118).

Nazirlər nazirliklərin ən yüksək səlahiyyətli idarəçisi kimi bölgələrdə müvafiq təmsilçi və idarələrə malikdirlər. Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətin bölgələrdəki qolu icra hakimləridir. İcra hakimliyi sistemi 1991-ci ildə Sovet hakimiyyətindən miras qalan "Xalq Deputatları Sovetləri"nin əvəzində tətbiq edilmiş və 1995-ci il Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. İcra hakimləri bölgələrdə geniş səlahiyyətlərə malikdir. Səlahiyyətlərinə prezidentin yerlərdə nümayəndəsi kimi hakimiyyətini yerinə yetirmək, icra orqanı qurmaq, qanunvericiliklə öz əksini tapan şöbə, idarə və

xidmət vahidlərini qurmaq və ləğv etmək, vətəndaşların inzibati idarələrə ərizə ilə müraciət etmələri üçün gərəkli mühiti yaratmaq və müvafiq müddət ərzində cavab verilməsini təmin etmək, seçki və referendumların qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilməsini təmin etmək, nəzarət və s. daxildir.

İcra hakimlərinin dövlət başçısının qərarı ilə təyin olunması və yerli əhalinin seçiminin nəzərə alınmaması demokratik idarəçilik prinsipləri ilə müəyyən mənada ziddiyyət təşkil etməkdədir. Mərkəzi idarəçilikdə daha elastik bir sistem tətbiq etmək və hakimiyyət səlahiyyətlərinin heç olmasa bir qisminin seçki ilə müəyyən olunan yerli idarəetmə orqanları yaxud bələdiyyələrə ötürülməsi həm hakimiyyətin daha ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini, həm də Bakı mərkəzli idarəçilik mexanizminin daha şəffaf və demokratik olmasını təmin edə bilər. Bu, eyni zamanda idarəçilikdəki məmur özbaşınalığı və əhalinin ciddi şəkildə əziyyət çəkdiyi bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasına da yardımçı olar.

Yerli özünüidarəetmə

Bələdiyyələr

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 9-cu fəslə "Bələdiyyələr" adlanır. 142-ci maddəyə əsasən, kənd, qəsəbə və şəhərlərdə yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrə seçkilər qanunla müəyyən edilir. Əslində 1999-cu ildə bələdiyyələrin statusunu müəyyən edən hüquqi-normativ akt - "Bələdiyyələrin statusu haqqında" qanun qüvvəyə minmişdir. Bu qanuna əsasən, bələdiyyələrin öz mülkiyyəti, yerli büdcəsi və seçilmiş orqanları var və onlara verilən vəzifələri dövlətdən asılı olmadan yerinə yetirməlidirlər. Lakin, səlahiyyətlərin faktiki olaraq icra hakimiyyətlərinə verilməsi nəticəsində bələdiyyələr qeyri-funksional struktura çevriliblər.

Naxçıvan Muxtar Respublikası

16 mart 1921-ci il Moskva və 13 oktyabr 1921-ci il Qars müqavilələri nəticəsində Azərbaycanın Naxçıvan ərazisinin düşmən işğalına keçməsinə maneə törətmək məqsədiylə, M. K. Atatürkün də söyləriylə Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikası (NMR) qurulmuşdur. Öz konstitusiyası,

qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları olan NMR daxili əlaqələrdə qismən sərbəst, xarici əlaqələrdə isə Azərbaycan Respublikasından asılıdır.

NMR-də Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq, parlament respublikası sistemi mövcuddur. Qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən Ali Məclis Nazirlər Kabinetini müəyyən edir və Nazirlər Kabineti parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır. Müdafiə Nazirliyi istisna, Azərbaycanın bütün digər nazirlikləri NMR-də nümayəndəliklərə malikdir. Özündə beş rayonu birləşdirən NMR-da da hakimiyyət səlahiyyəti icra hakimlərinə məxsusdur. [26].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi 45 deputatdan ibarətdir və parlamentin sədri həm icra, həm də qanunvericilik hakimiyyətinə başçılıq edən əl səlahiyyətli şəxsdir. NMR-də parlament sədri Ali Məclisin qəbul etdiyi qanunların təsdiq edilməsi, Nazirlər Kabinetinin təşkil edilməsi və istefası, rayonlara icra başçılarının təyin edilməsi, məhkəmələrə hakimlərin təyin edilməsi kimi çox geniş səlahiyyətlərə malikdir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən qanunların, Prezidentinin verdiyi fərmanların hamısı NMR-də qeyd-şərtsiz şəkildə hüquqi qüvvəyə malikdir.

Beləliklə, tarix boyu xanlıqlar, sultanlıqlar şəklində idarə olunan, daha sonra isə, 70 ildən çox sovet kommunizminin əsarəti altında qalan Azərbaycanın idarəçilik sistemində mərkəziyyətçiliyin böyük ölçüdə olması həm tarixi proses, həm də ölkənin yerləşdiyi coğrafi mövqe ilə ciddi şəkildə əlaqəlidir. Lakin dəyişən qlobal şərtlərdə yerli idarəçiliyin rolunu göz ardı etmək, ölkənin gələcəyi və inkişafı baxımından müsbət nəticələr doğurmayacağı üçün, təcili şəkildə gərəkli islahatların aparılması zəruridir. Bu gün ölkələrin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan amillərdən biri, müstəqil və güclü yerli idarəetmənin keyfiyyətidir. Bəzi ölkələrdə gərəkli hallarda yerli özünüidarəetmə orqanlarına geniş səlahiyyətlər verilməkdə və bələdiyyələr “seçilmiş krallıqlara” çevrilməkdədir. Bütün bunları nəzərə almaq, habelə hakimiyyət yaxud səlahiyyət bölgüsünü ədalətli və demokratik şəkildə bölüşdürmək demokratik dövlətin başlıca göstəricilərindən biridir.

Burada bir məsələni də qeyd etməkdə fayda var ki, bu da Azərbaycan idarəçilik

sistemində gərəkli islahatlar həm ölkənin mövcud dövlət quruluşuna, həm də konstitusiyaya uyğun şəkildə aparılmalıdır. Çünki prezident respublikası sistemini mənimsəmiş Azərbaycan dövlətinin idarəçilik sistemini Qərb Avropa ölkələrinin idarəçilik sisteminə uyğunlaşdırma söyləri burada qeyri-kafi qala bilər. Azərbaycanda prezident respublikası sisteminin əhəmiyyəti isə həm iqtisadi, həm də idarəçilik sahəsində radikal qərarların qəbul edilməsi zamanı özünü göstərməkdədir.

3.2 Demokratik dövlət idarəçiliyinin dünya təcrübəsindən Azərbaycanda istifadə imkanlarının təhlili

Keçmiş sovet respublikalarının siyasi quruluşuna nəzər yetirdikdə, müstəqilliyin ilk illərində mövcud olan yeni vəziyyətin demokratiya üçün o qədər də münasib olmadığı görünürdü. Müstəqilliyini yeni qazanan bu dövlətlərin siyasi vəziyyətləri, adətən ya avtoritar xarakter daşıyırdı, ya da formal demokratiyanın qurulmasından kənara çıxıb bilmirdi. Bu respublikaların çoxu, həmçinin Azərbaycanın müstəqilliyinə qovuşduqdan dərhal sonra yeni konstitusiya hazırlıqlarına başlaması demokratiya baxımından inkişaf kimi nəzərdən keçirilə bilər. Çünki, konstitusiyanın mahiyyət etibarını ilə "siyasi iqtidarı məhdudlaşdırması" və "sosial müqaviləsi" xüsusiyyətləri demokratik bir məqsədə yönəlmişdir. Haqqında danışılan ölkələr bu səbəbdən müstəqilliklərinin ilk illərində demokratik praktikaya keçmək görüntüsü yaradırdılar. Lakin, konstitutsiyanın qəbul edilməsi bu baxımdan təqdir ediləcək hal olsa da, bu, demokratik siyasi idarəçiliyə keçid üçün kifayət etmir. Çünki, həm demokratik bir quruluşdan bəhs etmək üçün daha çox elementin bir yerdə fəaliyyət göstərməsi gərəklidir, həm də konstitusiyanın mövcudluğu ilə yanaşı, onun məzmunu da əhəmiyyətli amillərdən biridir [13].

Müstəqil Azərbaycan dövlətindən əvvəlki tarixi prosesi araşdırsaq, ilk öncə Çar Rusiyasının idarəçiliyindəki Azərbaycan, daha sonra 1918-1920-ci illər arasındakı müstəqil Azərbaycan və sonda SSRİ tərkibində Azərbaycan qarşımıza çıxacaqdır. Bu

ön tarix müstəqil Azərbaycanın demokratik təcrübəsi baxımından çox da ümidverici təsəvvür yaratmırdı. Çünki, demokratik istiqamətlənməni təmin edə bilən demokratik ənənələr və uzun sürən müstəqillik təcrübəsinin gətirəcəyi öz-özünü idarə etmə yetkinliyi Azərbaycanın keçirdiyi siyasi-idari təkamül prosesində özünə yer edə bilməmişdir. Başqa sözlə, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan kimi ölkədə demokratik cəmiyyət qurmaq çox çətin idi. Çünki, 1918-1920-ci illər ərzindəki iki illik müstəqillik dövrünü çıxsaq, Azərbaycanın üç əsr ərzində çar və kommunist Rusiyanın əsarəti altında olması xalqın siyasi iştirakçılıq və qərar qəbul etmə sahəsində təcrübədən məhrum olmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin, Azərbaycanın demokratik təhsil almış və təlim keçmiş lider heyətinin yoxluğu digər problem idi [23].

Məlum olduğu kimi, bir çox inkişaf etmiş ölkədə konstitutsiya demokratik idarəçilik prinsiplərini ehtiva edən əsas qanundur. Bu baxımdan Azərbaycan Konstitusiyasının ümumi qiymətləndirilməsi aparılırsa, konstitutsiya xalqın suverenliyinin tanınması, hakimiyyət bölgüsü prinsipini əks etdirilməsi, dünyəvilik və demokratik dövlət prinsiplərinin vurğulanması, məhkəmə müstəqilliyinin müəyyən edilməsi, Konstitutsiya Məhkəməsinin yaradılması, əsas hüquq və azadlıqların qeyd edilməsi baxımından demokratik dövlətin əsas qanunda əks olunması gərəkən başlıca əlamətləri özündə birləşdirir. Lakin konstitusiyada demokratik müddəaların hərtərəfli şəkildə əks olunması faktı hər zaman demokratik idarəçiliyin təminatçısına çevrilə bilmir. Konstitusiyada olan demokratik müddəaların xalq və idarəçilər tərəfindən mənimsənilərək praktikada tətbiq edilməsi ən azıdan onların Konstitusiyada əks olunması qədər əhəmiyyət daşımaqdadır. Digər tərəfdən, demokratik dəyərlərin mənimsənilməsi demokratik ənənələr və demokratik mədəniyyətlərin qurulması ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Azərbaycanda Sovet İttifaqının uzunmüddətli təcrübəsi üzündən demokratik ənənələrin yoxluğu yaxud zəif inkişaf etməsi möhkəm demokratik idarəçilik sisteminin qurulması üçün gərəkli zəminin yaradılması qarşısında başlıca əngəllərdən birinə çevrilmişdir.

Demokratik dövlət idarəçiliyi prinsipləri baxımından Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyasını nəzərdən keçirsək, görürük ki, insan hüquq və azadlıqlarına geniş şəkildə yer verilmiş və hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi qəbul edilmişdir. Lakin Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 4-cü bəndi bu prinsipə ziddir. Çünki, bu maddədə prezident məhkəmə müstəqilliyinin təminatçısı kimi göstərilir. Halbuki, məhkəmə orqanının və funksiyasının bütün azad və demokratik ölkələrdə müstəqil olması prinsipi qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, Azərbaycan Konstitusiyasının icra hakimiyyətinin başçısı olan prezidenti məhkəmə müstəqilliyinin təminatçısı kimi göstərməsi hüquqi dövlət prinsipinə ziddir. Bu baxımdan demokratik siyasi idarəçilikdə mühüm yer tutan hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin pozulmaması üçün məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təmin edilməsi və bu istiqamətdə dünyanın demokratik ölkələrinin təcrübəsinin nəzərə alınması Azərbaycanda demokratiyanın irəliləməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır. Çünki məhkəmə hakimiyyəti əsas insan hüquq və azadlıqların, o cümlədən siyasi və mülki haqların təminatı və qorunmasında ən mühüm vasitədir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın demokratik gələcəyinə mənfi istiqamətdə təsir edə biləcək mühüm amillərdən biri də qəbul edilmiş prezident idarəçilik sistemidir. Bu sistemin ABŞ xaricində demokratiya baxımdan digər müvəffəqiyyətli nümunəsini göstərmək çətindir. Çünki prezidentlik sistemi, ABŞ istisna, çox vaxt avtoritar rejimlərə çevrilə bilər. ABŞ-da tədris edilən politologiya kitablarında "hakimiyyətə gələn seçilmiş kral" termini prezidentin səlahiyyətinin genişliyini vurğulamaq üçün istifadə olunur. Bu sistemin ən əlamətdar xüsusiyyəti çox güclü icra hakimiyyətinin bir nəfərin əlində toplanmasıdır. Bu səbəbdən, ABŞ-ın xaricində Latın Amerikasını ölkələrində geniş şəkildə tətbiq edilən prezidentlik sistemlərində siyasi hakimiyyətlər asanlıqla şəxsi iqtidara çevirmiş və diktaturaya doğru yol almışdırlar [14:109-113].

Azərbaycandakı prezident sisteminin ABŞ-dakı kimi demokratiya baxımdan çox da müvəffəqiyyətli nümunə təşkil etməmə ehtimalının yüksək olmasının bir səbəbi də, prezident sisteminin güclü və tək adamda toplanan icra anlayışını yumşaldan meyillər olaraq federal sistemin və məhkəmə hakimiyyəti müstəqilliyinin Azərbaycanda mövcud olmamasıdır. Azərbaycan federal sistemin anti-mərkəzçi

xarakteri müqabilində mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminə malikdir. Halbuki, ABŞ nümunəsinin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri, məhkəmə müstəqilliyi və federal sistemlə yanaşı, “məhkəmə hakimiyyətlər bölgüsü” tərəfindən də dəstəklənməsidir.

Bundan əlavə, dövlət başçısını əlində geniş səlahiyyətlərin olması ilə Azərbaycanda demokratik mədəniyyətin, müxalifət ənənəsinin və müxalifət-iqtidar əlaqələrinin minimum demokratiya meydana gətirmək üçün yetməyən mexanizmi üst-üstə düşdükdə ortaya demokratik siyasi həyata maneə törədən siyasi quruluş çıxmaqdadır. Bu baxımdan, fikrimizcə, mövcud tarixi-mədəni və ictimai-siyasi praktikanı da nəzərə alaraq (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümunəsi) yaxın zamanda Azərbaycanda prezident idarəçilik sisteminin parlamentar idarəçilik sistemi ilə əvəz edilməsi və bu istiqamətdə mühüm hüquqi-siyasi islahatların həyata keçirilməsi ölkədə demokratik idarəçiliyin gələcək taleyi baxımından prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək işlər həm qanunvericilik və icra hakimiyyətləri arasındakı hakimiyyət bölgüsündə mövcud balansızlığın aradan qaldırılması, həm də məhkəmə hakimiyyətin daha müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda parlamentar idarəçilik sisteminə keçilməsi üçün ən yaxın nümunələr Cənubi Qafqazın digər ölkələri – Gürcüstan və Ermənistandır. Hər iki ölkə prezident idarəçilik sistemindən parlamentar idarəçilik sisteminə keçidi tamamlayaraq, icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin mühüm hissəsini qanunvericilik hakimiyyətinə ötürmüş və demokratik dəyərlərin idarəçilikdə daha funksional şəkildə tətbiqi istiqamətində mühüm irəliləyişə nail olmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda demokratiyaya keçiddə qarşılaşılan çətinliklərin öhdəsindən gəlinməsi dünyanın demokratik ölkələrinin idarəçilik təcrübəsinin Azərbaycana tətbiq imkanlarının araşdırılması və yerli tarixi-siyasi şərtlərlə də uzlaşan demokratik praktikaların tətbiqi ilə mümkündür. Lakin bu zaman problemin istiqamətləri gözərdi edilməməlidir. Azərbaycanda demokratik idarəçiliyin tam bərqərar olması üçün, hüquqi-institutsional islahatlarla yanaşı, siyasi hüquq və azadlıqların hakimiyyət tərəfindən təmin edilməsi və bu kontekstdə cəmiyyətin öz-

özünü demokratikləşməsi, siyasi və ictimai şüur əldə edərək təşkilatlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan keçid dövrünün uzun sürməsi və demokratikləşmə prosesinə keçidin bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmasının səbəbləri kimi Azərbaycan iqtidarının irəli sürdüyü başlıca arqumentlər ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması, demokratiyanın aşağıdan yuxarıya doğru inkişaf edən bir proses olması və Azərbaycan xalqının inkişaf etmiş demokratiyaya hələ hazır olmamasıdır. Qərbi demokratiyalarının hazırkı səviyyəyə gələ bilmək üçün uzun müddət gərəkdiyini xatırladaraq, Azərbaycanın da eyni səviyyəyə gəlmək üçün təxminən həmin müddətin keçməsi lazım olduğunu irəli sürən bir sıra ekspertlər, Azərbaycanın bəlli bir səviyyədə demokratiya standartlarına qovuşa bilməsi üçün çox uzun bir müddətə ehtiyac olduğunu iddia etməkdədirlər. Lakin bu fikirlər, bir vaxtlar Azərbaycan ilə eyni ictimai-siyasi məkanı bölüşən keçmiş sovet respublikalarının çoxunda demokratik inkişaf baxımından əldə edilən ciddi müvəffəqiyyətlərlə ziddiyyət təşkil etməkdədir. Xüsusilə, Azərbaycanla eyni tarixi, ictimai-siyasi prosesi keçmiş Baltikyanı ölkələr və Gürcüstanın demokratiya təcrübəsi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin demokratik idarəçilik praktikasının xalqın hazırlığı baxımından Azərbaycanda da tətbiq imkanlarının mümkün olduğunu və bunun üçün uzun müddət gözləmək gərəkdiyini göstərməkdədir. Həmçinin bir çox beynəlxalq təşkilatın rəyinə görə, Azərbaycanda demokratik siyasi şüur, insanların demokratik dəyərlərə meyilliliyi digər keçmiş sovet respublikalarından heç də az deyil. Tam əksinə, bir çox ekspert siyasi müxalifət ənənəsi və demokratik mətbuat baxımından Azərbaycanın (ən azından Mərkəzi Asiya ölkələrindən) daha irəliddə olduğu düşüncəsindədir.

Həmçinin, ölkələrin daxili idarəçilik rejimləri və siyasi sistemlərinin xarakteri və keyfiyyəti, yəni nə dərəcədə demokratik olub-olmaması artıq dövlətin öz daxili məsələsi deyil və bu, beynəlxalq siyasi qərarların qəbulunda mühüm amillərdən biridir. Əhatə dairəsinə və xarakterinə görə, demokratikləşmə hər bir ölkənin öz seçimi və daxili işi kimi görünməsinə baxmayaraq, ümumilikdə bu proses transmilli və beynəlxalq səviyyədə öz yerini almalı, demokratikləşən dövlətin dünyanın demokratik siyasi, iqtisadi, sosial və hüquqi dairəsinə inteqrasiya etməsi üçün

beynəlxalq dairələrin rəsmi olmayan sanksiyası alınmalıdır. Qlobal dünyanın tələblərinə uyğun olaraq dövlətlərarası münasibətlərin getdikcə intensivləşməsi və genişlənməsi, xarici və daxili siyasət arasında qarşılıqlı asılılığın çoxalması demokratikləşmənin kompleks faktorlarının və şərtlərinin həyata keçməsinə artıq bir ölkə hüdudlarında qeyri-mümkün edir və onun tənzim olunması istər-istəməz transmilli xarakterə çevrilir. Demokratik dövlətlər öz qarşılıqlı əlaqələrinə, dairələrinə, əsas etibarlı ilə, elə dövlətləri cəlb etmək istəyirlər ki, həmin ölkələrin demokratikləşmə prosesləri daha çox ümumi tələblərə cavab verir. Bu yöndən Azərbaycanın siyasi idarəçiliyində demokratik standartların yüksəldilməsi və dünyanın qabaqcıl ölkələrinin liberal-demokratiya praktikasının ölkədə tətbiq imkanlarına yol verilməsi Azərbaycanın xarici siyasəti və beynəlxalq əlaqələri baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir [8:44].

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın Avropa məkanına siyasi-hüquqi inteqrasiyası prosesi, demokratik idarəçilik praktikasının mənimsənilməsi baxımından ölkənin ictimai və siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Azərbaycanın Avropa coğrafiyasındakı siyasi həyata qoşulması totalitar ənənələrə müqavimət və demokratik güclərin nümayəndələrinə dəstəyi gücləndirəcəkdir. Bu da, siyasi təşkilatlanma və çox səslilik meyillərini dəstəkləməklə birlikdə, ölkənin müasir demokratik dünyaya inteqrasiyasına töhfə verəcəkdir.

3.3. Azərbaycanda demokratik idarəçilik problemləri və həlli istiqamətləri

Azərbaycan demokratik idarəçilikdə mövcud olan problemləri təhlil etmək və mümkün həll yollarını nəzərdən keçirmək üçün demokratiyanın başlıca prinsipləri üzrə ölkədəki ümumi vəziyyəti analiz etmək lazımdır. Başqa sözlə, bir ölkədə demokratiyanın nə dərəcədə funksional olub-olmadığını müəyyən etmək üçün analiz edilməsi gərəkən başlıca elementlər bunlardır: seçkilər, siyasi partiyalar, insan hüquq və azadlıqları, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları, söz və ifadə azadlığı, siyasi iştirakçılıq, hüququn üstünlüyü və s.

Azərbaycanda siyasi partiyalar XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin

əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. 1988-1993-cü illər partiyalaşma prosesinin təşəkkülü dövrü olmuşdur. 90-cı illərin əvvəllərində sovet dövrü üçün səciyyəvi olan sosial birlik formalarının davamlı olaraq dağılması və cəmiyyətin siyasi fəallığının artması ilə siyasi partiyaların yaranması prosesinin əsası qoyuldu [5:9].

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə siyasi mühitində siyasi partiyaların rolu getdikcə artmağa başladı. Azərbaycanda siyasi partiyalar siyasi həyatın elementləri kimi müstəqillikdən əvvəlki dövrdə mövcud idilər. Həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin (AXC) siyasi həyatda geniş fəaliyyəti nəzərə çarpırdı. Müstəqillikdən sonrakı dövrdə isə, “Siyasi Partiyalar Haqqında Qanun”unun qəbul edilməsi və Xalq Cəbhəsində parçalanmalar Azərbaycanın siyasi həyatında yüzdən çox siyasi partiyanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu, artıq Azərbaycanda siyasi partiyaların üçün yeni bir mərhələnin başlanğıcı idi. Xalq Cəbhəsinin siyasi proses üzərindəki inhisarı daha çox müxtəlif liderlərin AXC-dən ayrılaraq özlərinin rəhbərlik etdikləri partiyalar qurması ilə başlamışdı. Yeni qurulan partiyalar daha çox sağ ideoloji meyllərə istiqamətlənərək milliyyətçilik ideologiyası üzərində qurulurdu

Partiya sisteminin təşkilatlanması istiqamətində Azərbaycanda həyata keçirilən islahatların əsası hələ 1992-ci il iyun ayının 2-də “Siyasi partiyalar haqqında Qanun”un qəbul olunması ilə qoyulmuşdur. Bu qanuna 1996, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 və 2007-ci illərdə bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilmişdir [5:12].

Çoxpartiyalı sistemə keçid 20-ci əsrdə Azərbaycan cəmiyyətinin təkamülünün ən mühüm nailiyyətlərindən biri idi. Lakin siyasi partiyaların formalaşdırılması prosesindəki kəmiyyət artımı əsas meyil olduğu üçün, bu, partiya sisteminin keyfiyyətindən danışmaq üçün əsas vermir. Ənənəvi siyasi təbliğat, partiya qurma prosesində sosial baza toplamaq mərhələsinin siyasi fəaliyyətin intensiv mərhələsi ilə əvəz olunmaması Azərbaycandakı müxalif siyasi partiyaların fəaliyyətsizliyinin başlıca atributlarıdır.

Azərbaycan siyasi partiyalarla bağlı digər bir problem, cəmiyyəti həyatında siyasi partiyaların rəqabətinin zəif olmasıdır. Bu rəqabətin sivil formada demokratik yolla aparılmasına maneə olan digər cəhət odur ki, siyasi partiyaların bir çoxu

ideoloji əsasda, partiya institutları ətrafında deyil, liderlik iddialarında olan ayrı-ayrı şəxslər ətrafında yaranmışdır. Başqa sözlə, siyasi partiyaların bir çoxunun demokratik dəyərlər ətrafında deyil, “lider kultu” ətrafında təşkilatlanması onların siyasi mübarizədə aktiv rol almasına ciddi mane törədir. Eyni zamanda Azərbaycanda mövcud olan siyasi partiyalar arasında proqram və məqsədlər, ideya-siyasi istiqamət, təşkilati struktur, iş forması və metodları baxımından ciddi və nəzərəçarpacaq fərqlər mövcud deyildir [5:12].

Azərbaycanda siyasi partiyalarla bağlı digər bir çətinlik “İctimai birliklər haqqında”, “Siyasi partiyalar haqqında” qanunların qəbul edilməsinə baxmayaraq, müasir dəyişiklikləri nəzərə alan yeni qanun qəbul edilməməsidir. Respublikada partiya siyahısı üzrə hakimiyyətə gəlmək mexanizmi 2002-ci ildən dayandırılmışdır. Belə ki, 2002-ci ildə Konstitusiyaya edilmiş düzəlişlərdən biri də proporsional seçki sisteminin ləğvi ilə bağlı olmuşdur [5:18].

Hazırda Azərbaycan siyasi həyatında aktiv fəaliyyəti ilə seçilən siyasi partiyalar aşağıdakılardır [36]:

- Xalq Cəbhəsi Partiyası
- Milli Dirçəliş Hərəkatı Partiyası
- Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası
- Yeni Azərbaycan Partiyası
- Azərbaycan Demokrat Partiyası
- Ana Vətən Partiyası
- Müsavat Partiyası

Siyasi həyatın aktiv elementləri olan bu partiyalarla yanaşı, Azərbaycanın siyasi həyatında öz aktivliyi və sosial bazası ilə seçilməyən, lakin bu və ya digər şəkildə siyasi prosesin bir hissəsi olan digər partiyalar da fəaliyyət göstərir. Bu siyahıya; Azərbaycan Kommunist Partiyası, Azərbaycan Demokrat Firqəsi, Azərbaycan Yaşillər Partiyası, Azərbaycan Ümid Partiyası, Azərbaycan Sosial-Demokrat Partiyası, Azərbaycan Sosial Rifah Partiyası, Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası, Böyük Quruluş Partiyası, Ədalət Partiyası, Müasir Müsavat Partiyası, Milli

Birlik, Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası və s. daxildir.

Azərbaycan Milli Məclisinə keçirilmiş beş çağırış seçkilərin ümumi dinamikasını analiz etdikdə, iqtidardakı Yeni Azərbaycan Partiyasının müqabilində müxalif siyasi partiyaların hər növbəti seçkidə parlamentdə iştirak payının azaldığı müşahidə edilmişdir. 1995-ci ilin 12 noyabr tarixində Birinci çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə keçirilmiş seçkilərdə iştirak etmiş siyasi partiyalar üzrə 69 nəfər şəxs deputat seçilmişdir ki (55 nəfər bitərəf), bunun 53 nəfəri YAP-dan, 4 nəfəri Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası, 4 nəfəri Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyasından seçilmiş, yerdə qalan say isə seçkidə iştirak etmiş digər yeddi müxalifət partiyası arasında bölüşdürülmüşdür.

3 noyabr 2000-ci il tarixində İkinci çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə keçirilmiş seçkilərdə də siyasi partiyalar üzrə seçilmiş deputatların sayı çox da fərqli olmamış və iqtidardakı YAP aşkar üstünlüklə parlament seçkilərində qələbə qazanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçilmiş deputatların siyasi partiyalar üzrə təmsilçiliyi belə idi:

Cədvəl 3.3. AR-nın Milli Məclisinə seçilmiş olan deputatların siyasi partiyalar üzrə təmsilçiliyi

Partiyanın adı	Milli Məclisə seçilmiş deputatların sayı (hər partiyaya müvafiq olaraq)
YA Partiyası	– 79 nəfər
AXC Partiyası	– 7 nəfər
VH Partiyası	– 3 nəfər
AV Partiyası	– 2 nəfər
AK Partiyası	– 2 nəfər
AMİ Partiyası	– 2 nəfər
Müsavat Partiyası	– 2 nəfər
ANA Partiyası	– 1 nəfər
ASR Partiyası	– 1 nəfər
AY Partiyası	– 1 nəfər

Seçicilərin arasında bitərəf isə 25 nəfər idi [5:58].

Üçüncü çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilərdə (6 noyabr 2005-ci il) siyasi partiyalar üzrə təmsilçilikdə YAP 61 nəfər, Müsavat partiyası 5 nəfər deputatla parlamentə düşən iki əsas partiya olmuşdur. Bu seçkilər zamanı 46 nəfər bitərəf namizəd millət vəkili seçilmiş, qalan yerlər isə seçkidə iştirak edən digər müxalifət partiyaları arasında bölünmüşdür. Bu seçkilərin ən yadda qalan tərəflərindən biri də əsas müxalifət partiyalarından AXCP-nin parlamentə düşə bilməməsi idi.

Milli məclisə 4-cü çağırış seçkilər 2010-cu ilin noyabr tarixində keçirilib. Bu seçkilərdə də iştirak edən siyasi partiyalar üzrə YAP 72 yerlə qalib oldu. 41 nəfər bitərəf namizədin parlamentdə deputat statusu qazandığı bu seçkilərdə VHP 3 yer, Ana Vətən Partiyası iki yer qazandığı halda, seçkidə iştirak edən digər partiyalar 1 yer qazamışdır.

Beşinci çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilərdə (1 noyabr 2005-ci il) siyasi partiyalar üzrə təmsilçilikdə YAP 71 nəfər, VHP 2 nəfər deputatla iki əsas partiya olmuşdur. 42 nəfər partiya mənsubiyyəti olmayan namizədin deputat seçildiyi bu seçkilərdə, qalan yerlər (AXCP və Müsavat istisna, hər partiyaya 1 yer olmaqla) seçkidə iştirak edən digər 10 siyasi partiya arasında bölünmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə beş çağırış seçkiləri qısa şəkildə analiz etdikdə aydın olur ki, hər seçkidən seçkiyə müxalifət partiyalarının parlamentdə yer qazanma şansı azalmaqla, bunun müqabilində iqtidardakı Yeni Azərbaycan Partiyasının qazandığı yerlərin sayı artmaqdadır. Həmçinin son iki seçkidə Müsavat və AXCP partiyalarının Milli Məclisə düşə bilməməsi, hər iki partiyanın seçkilərin nəticələrini tanımaması və baykot etməsi ilə nəticələnmişdir. Digər tərəfdən Milli Məclisə seçilən bitərəf namizədlərin təxminən parlamentdəki yerlərin üçdə birini tutması siyasi partiyaların seçkilərdəki iştirak payını ciddi şəkildə daraldan amillərdəndir. Parlamentə seçilən bitərəf namizədlərin əsasən iqtidar yönümlü şəxslər olması Milli Məclisdə YAP-ın böyük üstünlüyünü təmin edilməsinə

gətirib çıxararaq, müxalif deputatların xalqın təmsilçisi kimi qanunvericilik prosesinə təsir imkanlarından məhrum edir.

Azərbaycanın mövcud siyasi arenanı demokratiyanın gələcəyi baxımından qiymətləndirildikdə, qeyd etmək olar ki, 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Siyasi Partiyalar Haqqında Qanun" ilə siyasi partiyalar siyasi həyatın elementləri kimi qəbul edilmiş və siyasi partiyaların təsisi və fəaliyyəti qanuni müstəvidə təsdiqlənərək çox partiyalı sistemə keçilmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda çox partiyalı siyasi sistem hüquqi müstəvidə mövcudluğuna baxmayaraq, formallıqdan o yana keçə bilməmişdir. Çünki, formal kontekstdə çox partiyalı sistemin mövcudluğuna baxmayaraq, ölkədə faktiki olaraq tək partiya rejimi vardır. Yeni Azərbaycan Partiyasının 125 millət vəkildən ibarət Azərbaycan parlamentində böyük üstünlüyü bunu təsdiq edir.

Bu kontekstdə, siyasi partiyaların siyasi həyatda iştirak imkanlarının artırılması və onlar üçün daha azad siyasi mühitin təmin edilməsi, partiyalarla bağlı mövcud qanunvericiliyin yenilənməsi, maliyyələşmə mexanizminin tənzimlənməsi Azərbaycanda demokratik idarəçilik prinsiplərinin bərqərar olması üçün kritik əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycandakı bu vəziyyət iqtidar-müxalifət əlaqələrinə də mənfi təsir göstərir. Belə ki, prezident və parlament seçkilərinin qanuniliyi çox vaxt müxalifət tərəfindən qəbul edilməməkdədir. Müxalifətin bu istiqamətdəki fikirinə Azərbaycanın siyasi həyatını yaxından izləyən beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də şərik çıxılması, siyasi leqallıq baxımından mühüm bir problem kimi qəbul edilməlidir. Bundan əlavə, partiyalar arasında ciddi siyasi-ideoloji fikir ayrılıqları olmadığı halda, müxalifətin parçalanmış strukturu da Azərbaycanın demokratik gələcəyi baxımından böyük dezavantaj sayılmalıdır. Müxalifətin bir sıra vasitələrlə məhdudlaşdırılması onun parçalanmış strukturu ilə üst-üstə düşdükdə, demokratik sferanın ən mühüm elementlərindən biri olan müxalifətin aktuallığı böyük ölçüdə azalır.

Azərbaycanın dördüncü prezidenti İlham Əliyevin iqtidarı dövründə demokratik idarəçilik baxımından irəliləyişdən danışmaq mümkündür. İlham Əliyev

2003-cü ildə keçirilən prezident seçkiləri ilə hakimiyyət gəldi. İlham Əliyevin hakimiyyətinin ilk dövrü azad və dürüst seçkilər kontekstində ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır. 2008-ci ildə başlayan ikinci dövrdə bu istiqamətdə edilən tənqidlərin tədricən azaldığı görünür. Çünki beynəlxalq ictimaiyyətin tənqidləri istiqamətində demokratik addımlar atılmağa başlamış, demokratiyanın kontekstində irəliləyiş özünü göstərmişdir. Bu dövrdə 2008-ci il Prezident seçkiləri və 2010-cu il parlament seçkilərində azad və dürüst seçki keçirilməsi üçün ciddi səy göstərilmişdir. Qərbin demokratik qurumlar ilə sıxlaşan əlaqələrə baxdıqda, İlham Əliyevin prezidentliyinin ikinci dövrü ilə yanaşı, Azərbaycanda da demokratikləşmə kontekstində yenidən bir yüksəliş, başqa sözlə normativ demokratiyaya yaxınlaşması prosesinin başladığı deyilə bilər [25:12-16].

Lakin başlıca müxalifət partiyalarının fikrincə, İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda demokratik azadlıqlar sahəsində vəziyyət daha da pisləşmiş və müxalifət hökumət tərəfindən ciddi təzyiqlərə məruz qalmışdır.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı da hökumət tərəfindən tətbiq edilən məhdudiyyətləri əsas gətirərək 2015-ci il parlament seçkilərinə 20 ildə ilk dəfə müşahidəçilər göndərməmişdir. Bu seçkilərdə 10-dan çox partiyanın iştirak etməsinə baxmayaraq, ekspertlər hökumətə qarşı həqiqi müxalifət partiyalarının bu seçkidə iştirak etmədiyini bildirmişdirlər. Bundan əlavə, ATƏT İnsan Haqları və Demokratiya Bürosu son iyirmi ildə keçirilən hansısa seçkinin “azad və ədalətli” hesab etməmişdir [3].

Azərbaycanda demokratiyanın vəziyyəti ilə bağlı dəyərləndirmə aparmaq üçün demokratikləşmə üzrə müqayisəli ölkə təhlilləri aparan beynəlxalq təşkilatların dərc etdiyi göstəriciləri nəzərdən keçirmək faydalı ola bilər. Bu sahədə dünyanın ən böyük müstəqil və etibarlı təşkilatı olan Freedom House-un 2016-cı il hesabatındakı siyasi azadlıq cədvəlində Azərbaycan 16 balla xeyli geriləmişdir. Qlobal Demokratiya Platformasının indeksində isə (2016), Azərbaycan avtoritar rejimlərin kateqoriyası üzrə 167 ölkə arasında 148-ci yerdədir. Freedom House-un (insan haqları təşkilatı) 16-sı yanvarda özünün sonrakı – “2018-ci ildə Dünyada Azadlıq” hesabatını bəyan

edib. Hesabatda qeyd edilir ki, demokratiya qlobal arenada hücumlara məruz qalmaqla, geri çəkilməyə məcbur olur. 49 ölkə sözü gedən hesabatda “azad olmayan” ölkələr kateqoriyasına aid edilib. Azərbaycan da artıq xeyli zamandır ki, bu kateqoriyada qalmaqdadır. Azərbaycanın qonşuları - Gürcüstan və Ermənistan isə qismən-azad ölkə kateqoriyasında yer alır. Əlbəttə, bu təşkilatın hesabatları Azərbaycan tərəfindən ikili standartlı və qərəzli yanaşma kimi qiymətləndirilməkdədir [43].

Azərbaycan Economist jurnalının hazırladığı indeksdə 3,31 balla 129-cu yerdədir. Bu nəticələr göstərir ki, demokratiya sahəsində son dövrdə əldə edilən irəliləyişlərə baxmayaraq, Azərbaycanda ifadə azadlığı, xüsusilə vətəndaş azadlıqları istənilən səviyyədə deyil [25:12-16].

Həmçinin müxalifətin və bir sıra beynəlxalq təşkilatların fikrincə, ölkə mətbuatı üzərində 1993-cü ildən bəri forma və üsulu dəyişsə də, birbaşa və ya dolay yolla əhatəli senzura tətbiqi davam etdirilməkdədir. Bu gün ölkədə media orqanları üzərində çox istiqamətli nəzarət mexanizmi başlıca aktorları yerli idarəçilik orqanları, Rabitə və İnformasiya Nazirliyi, habelə Ədliyyə Nazirliyidir.

Beləliklə, ölkədə demokratik idarəçiliyin problemlərini dəyərləndirdikdə, qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycandakı iqtidar iqtidar-müxalifət əlaqələrinin qurulmasına imkan verməli və demokratik, şəffaf seçkilərin keçirilməsini təmin edərək cəmiyyətdə siyasi partiyaların daha demokratik şərtlərdə mübarizə aparmasına zəmin hazırlamalıdır [17].

Nəticə

“Dövlət idarəçiliyində demokratiyanın təminat istiqamətləri” adlı dissertasiya işindən əldə edilən nəticələri qısa şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- Keçən əsrin 90-cı illərində Soyuq Müharibənin sona çatması demokratikləşmə proseslərinin üçüncü mərhələsinin əsasını qoydu. Çox mürəkkəb ictimai-siyasi münasibətlər kontekstində SSRİ-dən ayrılan və öz istiqlaliyyətini yenidən bərpa edən Azərbaycan da müstəqilliyinin ilk illərindən bu demokratikləşmə proseslərinə qoşuldu və prezident respublikası idarəçilik formasını qəbul etdi. Ölkədə 1991-93-cü illərin qeyri-sabit ictimai-siyasi mühitinin ardından 1995-ci ildən başlayaraq demokratik idarəçilik prinsipləri bərqərar olunmağa başladı və Konstitutsiya sənədinin qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasının siyasi sisteminin hüquqi cəhətdən formalaşmasının əsası qoyuldu. Beləliklə, Konstitutsiyanın qəbul edilməsi ilə siyasi idarəçilik institutları müəyyən olundu, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyət çərçivələri təyin edildi.
- Ümumi şəkildə nəzərdən keçirsək, Azərbaycan Konstitusiyası həm prezidentlik sisteminin xüsusiyyətlərini daşıyır, həm də güclü icra hakimiyyəti prinsipini ehtiva edir. Əslində təkcə Azərbaycanda deyil, köhnə Sovet Respublikalarının çoxunda bu sistem mənimsənmişdir. Bunun da səbəbi həmin ölkələrin uzun müddət tək partiya ilə idarə olunması və parlamentar ənənələrə sahib olmamasından qaynaqlanır.
- Konstitutsiyaya müvafiq olaraq, Milli Məclis bir sıra mühüm səlahiyyətləri həyata keçirməsinə baxmayaraq, hakimiyyət bölgüsündə qanunvericilik hakimiyyəti ilə icra hakimiyyəti arasında bərabərlik qoymaq mümkün deyil. Parlamentin səlahiyyətlərinə aid olan başlıca məsələlərdə dövlət başçısının bu və ya digər şəkildə iştirakçı olması zəruridir ki, bu da qanunvericilik orqanını icra orqanından yarı-asılı vəziyyətə salır.
- İcra hakimlərinin dövlət başçısının qərarı ilə təyin olunması və yerli əhalinin seçiminin nəzərə alınmaması demokratik idarəçilik prinsipləri ilə müəyyən mənada ziddiyyət təşkil etməkdədir. Mərkəzi idarəçilikdə daha elastik bir sistem tətbiq etmək və hakimiyyət səlahiyyətlərinin heç olmasa bir qisminin seçki ilə müəyyən olunan

yerli idarəetmə orqanları yaxud bələdiyyələrə ötürülməsi həm hakimiyyətin daha ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini, həm də Bakı mərkəzli idarəçilik mexanizminin daha şəffaf və demokratik olmasını təmin edə bilər. Bu, eyni zamanda idarəçilikdəki məmur özbaşınalığı və əhalinin ciddi şəkildə əziyyət çəkdiyi bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasına da yardımçı olar.

- Bu gün ölkələrin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan amillərdən biri, müstəqil və güclü yerli idarəetmənin keyfiyyətidir. Bəzi ölkələrdə gərəkli hallarda yerli özünüidarəetmə orqanlarına geniş səlahiyyətlər verilməkdə və bələdiyyələr “seçilmiş krallıqlara” çevrilməkdədir. Bütün bunları nəzərə almaq, habelə hakimiyyət yaxud səlahiyyət bölgüsünü ədalətli və demokratik şəkildə bölüşdürmək demokratik dövlətin başlıca göstəricilərindən biridir.
- Demokratik dəyərlərin mənimsənilməsi demokratik ənənələr və demokratik mədəniyyətlərin qurulması ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Azərbaycanda Sovet İttifaqının uzunmüddətli təcrübəsi üzündən demokratik ənənələrin yoxluğu yaxud zəif inkişaf etməsi möhkəm demokratik idarəçilik sisteminin qurulması üçün gərəkli zəminin yaradılması qarşısında başlıca əngəllərdən birinə çevrilmişdir.
- Demokratik dövlət idarəçiliyi prinsipləri baxımından Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasını nəzərdən keçirsək, görürük ki, insan hüquq və azadlıqlarına geniş şəkildə yer verilmiş və hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi qəbul edilmişdir. Lakin Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 4-cü bəndi bu prinsipə ziddir. Çünki, bu maddədə prezident məhkəmə müstəqilliyinin təminatçısı kimi göstərilir. Halbuki, məhkəmə orqanının və funksiyasının bütün azad və demokratik ölkələrdə müstəqil olması prinsipi qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, Azərbaycan Konstitutsiyasının icra hakimiyyətinin başçısı olan prezidenti məhkəmə müstəqilliyinin təminatçısı kimi göstərməsi hüquqi dövlət prinsipinə ziddir. Bu baxımdan demokratik siyasi idarəçilikdə mühüm yer tutan hakimiyyətlər bölgüsü prinsipinin pozulmaması üçün məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təmin edilməsi və bu istiqamətdə dünyanın demokratik ölkələrinin təcrübəsinin nəzərə alınması Azərbaycanda demokratiyanın irəliləməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır. Çünki məhkəmə

hakimiyyəti əsas insan hüquq və azadlıqların, o cümlədən siyasi və mülki haqların təminatı və qorunmasında ən mühüm vasitədir.

- Bundan əlavə, Azərbaycanın demokratik gələcəyinə mənfi istiqamətdə təsir edə biləcək mühüm amillərdən biri də qəbul edilmiş prezident idarəçilik sistemidir. Bu sistemin ABŞ xaricində demokratiya baxımından digər müvəffəqiyyətli nümunəsini göstərmək çətindir. Çünki prezidentlik sistemi, ABŞ istisna, çox vaxt avtoritar rejimlərə çevrilə bilir. Azərbaycandakı prezident sisteminin ABŞ-dakı kimi demokratiya baxımından çox da müvəffəqiyyətli nümunə təşkil etməmə ehtimalının yüksək olmasının bir səbəbi də, prezident sisteminin güclü və tək adamda toplanan icra anlayışını yumşaldan meyllər olaraq federal sistemin və məhkəmə hakimiyyəti müstəqilliyinin Azərbaycanda mövcud olmamasıdır. Azərbaycan federal sistemin anti-mərkəzçi xarakteri müqabilində mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminə malikdir. Halbuki, ABŞ nümunəsinin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri, məhkəmə müstəqilliyi və federal sistemlə yanaşı, “məhkəmə hakimiyyətlər bölgüsü” tərəfindən də dəstəklənməsidir.
- Bundan əlavə, dövlət başçısını əlində geniş səlahiyyətlərin olması ilə Azərbaycanda demokratik mədəniyyətin, müxalifət ənənəsinin və müxalifət-iqtidar əlaqələrinin minimum demokratiya meydana gətirmək üçün yetməyən mexanizmi üst-üstə düşdükdə ortaya demokratik siyasi həyata maneə törədən siyasi quruluş çıxmaqdadır. Bu baxımdan, fikrimizcə, mövcud tarixi-mədəni və ictimai-siyasi praktikanı da nəzərə alaraq (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümunəsi) yaxın zamanda Azərbaycanda prezident idarəçilik sisteminin parlamentar idarəçilik sistemi ilə əvəz edilməsi və bu istiqamətdə mühüm hüquqi-siyasi islahatların həyata keçirilməsi ölkədə demokratik idarəçiliyin gələcək taleyi baxımından prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək işlər həm qanunvericilik və icra hakimiyyətləri arasındakı hakimiyyət bölgüsündə mövcud balansızlığın aradan qaldırılması, həm də məhkəmə hakimiyyətin daha müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.
- Azərbaycanda parlamentar idarəçilik sistemə keçilməsi üçün ən yaxın nümunələr

Cənubi Qafqazın digər ölkələri – Gürcüstan və Ermənistandır. Hər iki ölkə prezident idarəçilik sistemindən parlamentar idarəçilik sisteminə keçidi tamamlayaraq, icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin mühüm hissəsini qanunvericilik hakimiyyətinə ötürmüş və demokratik dəyərlərin idarəçilikdə daha funksional şəkildə tətbiqi istiqamətində mühüm irəliləyişə nail olmuşdur.

- Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın Avropa məkanına siyasi-hüquqi inteqrasiyası prosesi, demokratik idarəçilik praktikasının mənimsənilməsi baxımından ölkənin ictimai və siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Azərbaycanın Avropa coğrafiyasındakı siyasi həyata qoşulması totalitar ənənələrə müqaviməti və demokratik güclərin nümayəndələrinə dəstəyi gücləndirəcəkdir. Bu da, siyasi təşkilatlanma və çox səslilik meyillərini dəstəkləməklə birlikdə, ölkənin müasir demokratik dünyaya inteqrasiyasına töhfə verəcəkdir.
- Ölkədə demokratik idarəçiliyin problemlərini dəyərləndirdikdə, qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycandakı iqtidar iqtidar-müxalifət əlaqələrinin daha da geniş qurulmasına imkan verməli və demokratik, şəffaf seçkilərin keçirilməsini təmin edərək cəmiyyətdə siyasi partiyaların daha demokratik şərtlərdə mübarizə aparmasına zəmin hazırlamalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresi. PREZİDENT KİTABXANASI, Hüquqi dövlət quruculuğu.
http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr2_3.pdf s.1-9
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyası, Hesabatlar, <http://seckiler.az/hesabatlar/>
4. Allahverdiyev, Ş., Qafarov, K. və Əhmədov, Ə. (2006). Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları, Bakı.
5. Allahyarova, T və Məmmədov, F., (2010). Azərbaycanda siyasi partiyalar: seçkidən seçkiyə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (SAM), Bakı.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. http://axc.preslib.az/az_a1.html
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin dövlət quruculuğu siyasəti. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/177724.htm>
8. Həsənov, Ə. və Vəliyev, A., (2013). Dünya Ölkələrinin müasir siyasi sistemləri, Zərdabi LTD, Bakı.
9. İsmayılova, Ü, (2015), Dövlət İdarəçiliyinin nəzəri əsasları (nəşr edilməmiş dissertasiya işi), Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı.
10. Şahbazov, K., Həsənov, H. və Məmmədov, M. (2006), Menecment (dərslük), Bakı.
11. Şəkərəliyev, A. (2009). Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər, Bakı.

Türk dilində:

12. Abdullayev, C., (2001). “Azerbaycan’da Anayasalaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği”, Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ankara, VII 1 (İlkbahar).

13. Bingöl, Y., (2002). “Geçiş Döneminde Orta Asya: Liberal Demokrasiye mi, Etnik Milliyetçiliğe mi”, ODTÜ Birinci Uluslararası İlişkiler Konferansı, 3-5 Temmuz, Ankara.
14. Coşkun, A., (1997). “Tıkanan Siyasal Yaşam ve Başkanlık Sistemi Tartışmaları”, Sepetteki Laleler (içinde), İstanbul, Çağdaş Yayınları.
15. Dahl, R., Demokrasi üzerine,
<http://www.altinicizdiklerim.com/resimler/DemokrasiUzerine.pdf>
16. Dahl, R., Demokrasi ve Eleştirileri, Çeviren Levent Köker, Yetkin. (AKTARAN) Bülent YAVUZ, Çoğulcu Demokrasi Anlayışı ve İnsan Hakları.
17. Esen, A, T., (2013). “2013 Seçimleri Yaklaşırken Azerbaycan'da Muhalefet Partileri”, <http://www.21yyte.org/arastirma/azerbaycan/2013/04/22/6963/2013-secimleri-yaklasirken-azerbaycanda-muhalefet-partileri>
18. Giddens, A., (2000). Sosyoloj. Ayraç Yayınevi. Ankara.
19. Giritli, İ. və Sarmaşık, J., (2001). Anayasa Hukuku. Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı. Beta Basım Yayım. İstanbul.
20. Gözler, K., (2004). Anayasa Hukukuna Giriş. Bursa Ekin Kitabevi Yayınları.
21. Gözübüyük, A.Ş., (2003). Anayasa Hukuku. Son Değişikliklerle Güncelleştirilmiş 11. Baskı. Turhan Kitabevi. Ankara
22. İsmayilova, N., (2012). “Kamu Yönetimi- Azerbaycan’ın İdari Yapısı”, TODAİE vakfı yayınları, Ankara.
23. Hasanoğlu, M., (2001). “1991 Sonrası Azerbaycan Kamu Yönetiminde timlere İlişkin Demokratik Gelişmeler”, Avrasya Etüdları 20, Özel sayı.
24. Hasanoğlu, M., (2008). “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde devletin Yeniden Yapılandırılması ve Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Çabaları”, Sayıştay dergisi, S. 69, Nisan-Haziran 2008, Ankara.
25. Köksal, Ş., (2013). “Azerbaycan’a Yönelik Demokrasi Eksenli Bir Analiz”, Akademik Bakış Dergisi, S.38, ss.10-11.
26. Rehimli, R., (2011). “Azerbaycan Yönetim Sistemi”, Ankara,
www.sosyalarastirmalar.com/cilt2/sayi9pdf/rehimli_recep.pdf

27. Nevins, A. və Henry Steele Commager. (2014). ABD Tarihi. Doğubarı yayınları.
28. Sander, O., (2016). Siyasi Tarih. İmge Kitabevi.
29. Schmidt, G. A., (2002). Demokrasi Kuramlarına Giriş, Çev: M. Emin, KÖKTAŞ, Vadi Yayınları. (AKTARAN) Demir NESRİN (2010), Demokrasinin Temel İlkeleri ve Modern Demokrasi Kuramları, s. 597-611.
30. Şahin, Ş. C., (2006). Francis Fukuyama ve tarihin sonu tezi. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Yıl:5 Sayı:10. s.233-252
31. Şeref, İ., (2008). Anayasa Hukuku ve Siyasal Kurumlar. Gözden Geçirilmiş Güncelleştirilmiş 2.Baskı. Ankara.
32. Turgay, E. və Aykut, P., (1988). Kamu Yönetimine Giriş, 3.yayım, Olgaç Matbassı, Ankara.
33. Webster's Third New International Dictionary, (1971). Unabridged, G. And C. Merriam Company, Massachusetts. (AKTARAN) TUNÇ Hasan. (1999). Anayasa Hukukuna Giriş. Nobel Yayınları. Ankara. 1999.
34. Yılmaz, E, (1996). Hukuk Sözlüğü. Yetkin Yayınları. Genişletilmiş 5. Baskı. Ankara.

İngilis dilində:

35. Diamond, L., (1994). Rethinking civil society: Toward Democratic Consolidation. Journal of Democracy Volume: 5, Number: 3.
36. List of political parties in Azerbaijan.
http://www.wikiwand.com/en/List_of_political_parties_in_Azerbaijan

İnternet resursları:

37. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/06/idaretmenezeriyye_az15cavab.pdf
38. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/H-QUQUN-SAS-ANLAYI-I-V-KATEQOR-YALARI.pdf>

39. <https://aydinoghlu.wordpress.com/2017/06/23/s%C9%99m%C9%99r%C9%99li-idar%C9%99etm%C9%99-sisteml%C9%99rinin-prinsipl%C9%99ri-avropa-olk%C9%99si-t%C9%99crub%C9%99si/>
40. <https://www.msxlabs.org/forum/siyasal-bilimler/200834-devlet-yonetim-bicimleri-cumhuriyet.html>
41. <http://img.eba.gov.tr/985/715/1fd/d19/f2e/b84/883/ab5/70f/044/661/a45/59d/332/014/9857151fdd19f2eb84883ab570f044661a4559d332014.pdf>
42. <https://www.msxlabs.org/forum/siyasal-bilimler/238126-devlet-yonetim-bicimleri-monarsi.html>
43. <https://novator.az/2018/04/11/yeni-demokratiya-hesabati-az%C9%99rbaycanin-yeri/>

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа называется «Направления демократической поддержки в государственном управлении». Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

Введение диссертационной работы раскрывает актуальность исследуемой темы, цель и задачи исследования, объект и предмет исследования, теоретическую и практическую значимость исследования, информационную базу и структуру диссертационной работы.

Первая глава исследования называется «Теоретико-методологические и практические основы государственного управления». В этой главе изучалась концепция государственного управления, место управления и роль государственного управления, функции правительства, цели и организационная структура, а также теоретический анализ характера демократии в государственном управлении и демократии в государственном управлении.

Вторая глава диссертационной работы озаглавлена «Демократия и реализация всемирной практики демократического управления в Азербайджане». В этом разделе описывается сущность демократии, вопросы демократии и обеспечения демократии в государственном управлении, пути развития правового демократического государства в Азербайджане, а также сравнение модели демократии в Азербайджане с моделями мировой демократии, разные и подобные возможности.

В третьей главе диссертации «Совершенствование механизма государственного управления и направления демократии в Азербайджане» изучены пути анализа и улучшения состояния государственного механизма государственного управления Азербайджана, проведен анализ использования демократического управления из мирового опыта в Азербайджане, а также проблемы и решения демократического управления в Азербайджане.

Результат исследования был отражен в результатах исследований, и были сделаны соответствующие предложения.

SUMMARY

The thesis is called " Directions of Democratic Support in Public Administration". The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature.

The introduction of the thesis reveals the relevance of the topic, the purpose and objectives of the study, the object and subject of research, the theoretical and practical significance of the research, the information base and the structure of the thesis.

The first chapter of the research is called "Theoretical-methodological and practical basics of public administration". In this chapter, the concept of public administration, the place of governance and the role of state governance, functions of government, goals and organizational structure have been studied, and theoretical analysis of the nature of democracy in public administration and democracy in public administration.

The second chapter of the dissertation work is entitled "Democracy and the Implementation of Worldwide Practices of Democratic Governance in Azerbaijan". This section outlines the essence of democracy, issues of democracy and the provision of democracy in public administration, the way of development of the legal democratic state in Azerbaijan, as well as the comparison of Azerbaijan democracy model with world democracy models, different and similar features.

In the third chapter of the dissertation entitled "Improvement of the state governance mechanism and the direction of democracy in Azerbaijan", the ways of analyzing and improving the state of Azerbaijan's state governance mechanism have been studied, analysis of the use of democratic governance from the world experience in Azerbaijan has been conducted, and democratic governance problems and solutions have been analyzed in Azerbaijan.

The result of the study has been reflected in the research results and relevant proposals have been made.